HATÁRTALAN
Régészet
ARCHEOLÓGIAI MAGAZIN
VIII. évfolyam 2. szám - 2023
www.hatartalanregeszet.hu

ára: 1490 HUF
8,14 EUR
756 DIN
29,8 RON

ASSZÍROK

- AZ ÚJASSZÍR LUXUS
- A TÖRTÉNELEM LEGNAGYOBB LAKOMÁJA
- AZ ÓKORI ASSZÍRIA NÉGY KÜLÖNLEGES TÁRGYTÍPUSA
- AZ ASSZÍR BIRODALOM RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK KEZDETEI

Protestáló kályhák

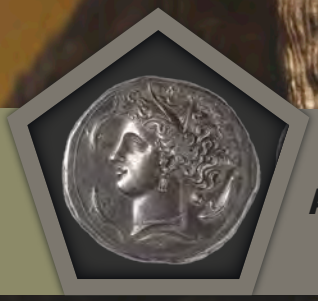

Álpéldány!

Patológiás elváltozások

• CÍMLAPSZTORI • „FEGYVERT, S VITÉZT” • LELŐ-HELY • MIZUJS? •

A Martin Opitz Kiadó újdonságai

Információ:
+36 30 321 1288
kiado@martinopitz.hu
www.martinopitz.hu

Martin Opitz Kiadó

Stílus és elegancia
AZ ALFÖLD SZÍVÉBEN

Élje át a 30-as évek
nemesi életének hangulatát

Kóstolja meg bisztró
konyhánk ételremekeit

Tapasztalja meg a végtelen
nyugalmat a Körös partján

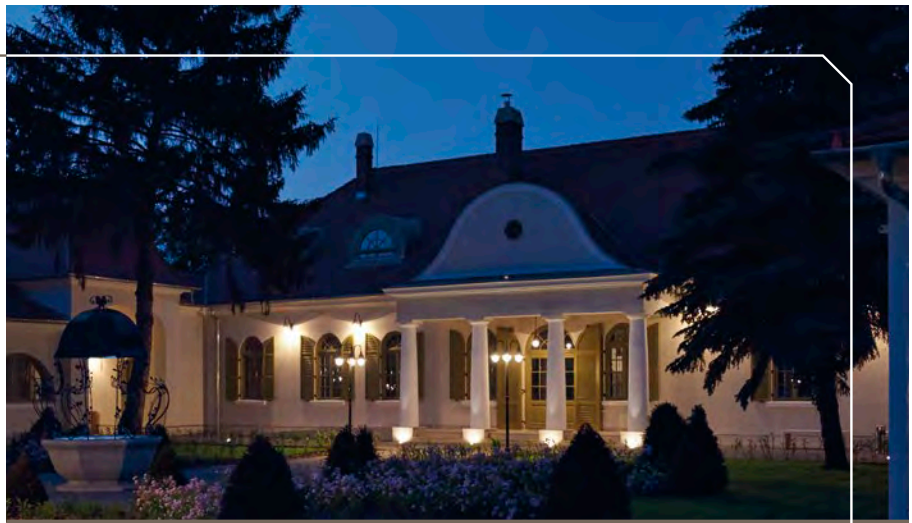

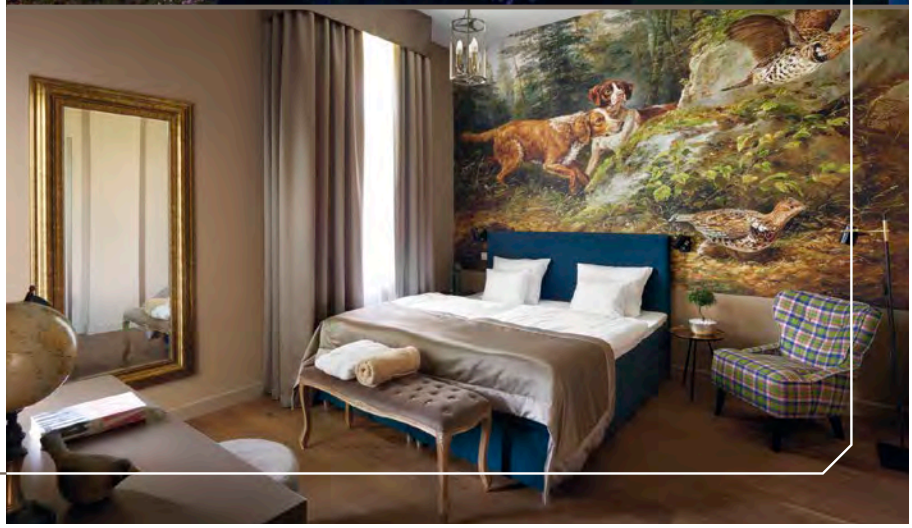

HERCEGASSZONY BIRTOK
WELLNESS & GARDEN
Veled lesz teljes...

5400 Mezőtúr, Hercegasszony útja 1.
Telefon: +36 56 200 166 info@hercegasszony.hu
WWW.HERCEGASSZONY.HU

Határtalan Régészet
Régészeti ismeretterjesztő magazin

Megjelenik: negyedévente
Ára: 1490 Ft
Előfizetve: 1250 Ft

Főszerkesztő, szerkesztőségvezető
Felföldi Szabolcs
Szerkesztők
Vér Ádám
Király Kitty
Szerkesztőségi referens, szakmai koordinátor
Bácsmegi Gábor
Képszerkesztő
Litauszki Zoltán
Olvasószerkesztő, korrektor
Széll Katalin
Grafika, nyomdai előkészítés
Hodák Eszter
Magyar Milán

Szerkesztőség
Cím: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.
Telefon: +36-62-549-040
Fax: +36-62-549-049
E-mail: info@mfm.u-szeged.hu
A magazin hivatalos weboldala
www.hatartalanregeszet.hu
A magazin Facebook-oldala
Határtalan Régészet

Kiadja
Móra Ferenc Múzeum, 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.
Felelős kiadó
Fogas Ottó igazgató

Nyomdai kivitelezés
Generál Nyomda Kft., 6728 Szeged, Kollégiumi út 11/h
Felelős vezető
Hunya Ágnes

Terjesztés
LAPKER Zrt. országos hálózatán keresztül,
Relay, Inmedio üzletekben, hipermarketekben és üzletláncokban,
kiemelt postahivatalokban
Terjesztés gondozása
HÍRVILÁG Press Kft.
Telefon/fax: + 36-1-411-0491
E-mail: hirvilag.press@hirvilagpress.com
Előfizetésben terjeszti
Magyar Posta Zrt. Hírlap Igazgatóság,
Postacím: 1900 Budapest
Előfizethető az ország bármely postáján,
a hírlapot kézbesítőknél, valamint megrendelhető:
e-mailben a hirlapelofizetes@posta.hu címen
és telefonon a +36-80-444-444-es számon.
Továbbá a szerkesztőségben:
e-mailben a hatartalanreg@gmail.com címen
és telefonon a +36-20-310-8707-es számon.
Észrevételeiket a +36-1- 767-8262-es számon jelenthetik be.
Éves előfizetési díj: 5.000 Ft

Hirdetéssel kapcsolatos információ
+36-20-221-9299
Terjesztéssel és előfizetéssel kapcsolatos információ
+36-20-310-8707

ISSN 2416-3074

Asszírok

Asszíria és az asszírok Assur városáról (illetve annak istenéről, Assurról) kapták a nevüket. Olyan név volt ez, amelyet közel kétezer éven keresztül rettegve emlegettek az ókori Közel-Kelet más népei, törzsei, államalakulatai. A térség történelmének politikailag, katonailag, közigazgatásilag, gazdaságilag és kulturálisan olyan meghatározó szereplői voltak, mint a Mediterráneum térségének Róma és a Római Birodalom. Az Asszír Birodalom fejlett írásbeliségének köszönhetően asszír ékírásos dokumentumok ezrei nyújtanak bepillantást államuk vagy épp hadseregük működésébe, vallási és hétköznapi életükbe, valamint gondolkodásmódjukba, miközben – érthető módon – gyakori szereplők más civilizációk írott forrásaiban is, az egyiptomi kútfőktől egészen az Ószövetségig. Egészen hihetetlen kulturális értéket képviselő régészeti emlékeik már több mint 150 éve felkeltették az európaiak – elsősorban a britek és a franciák – figyelmét, roppant gazdagságú városaik palotái, az azokból származó különleges domborművek, szobrok és egykori tárgyi kultúrájuk számos egyéb eleme a nagy nyugat-európai múzeumok (így a British Museum vagy épp a Louvre) féltve őrzött kincsei közé tartoznak. Kevesen tudják ugyanakkor azt Magyarországon, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem asszíriológiai műhelye és annak kutatói/régészei a nemzetközi tudományos élet élvonalába sorolhatók, s évek óta zajlanak magyar feltárások is az egykori Asszír Birodalom területén. Legújabb számunk az asszírokkal kapcsolatos legfontosabb új hazai kutatási eredmények mellett átfogó képet igyekszik nyújtani erről a Magyarországon talán kevésbé ismert kultúráról. Szó esik az asszír palotadomborművek izgalmas kutatási problémáiról, az asszírok lakoma- és étkezési kultúrájáról, az asszír udvari öltözködési szokásokról, de egy Magyarországon lefoglalt, közel-keleti tárgyakat tartalmazó csempészáruval kapcsolatos izgalmas tudományos nyomozás részletei is olvashatók nyári lapszámunkban!

Felföldi Szabolcs
főszerkesztő

A borítón: II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 883–859) asszír uralkodó palotáját díszítő lamasszu szobor (Metropolitan Museum of Art – New York)

Tartalom

Címlapsztori 5

Az Asszír Birodalom régészeti kutatásának kezdetei – Vér Ádám 5

Az ókori Asszíria négy különleges tárgytípusa – Vér Ádám 11

A kalhui palota felavatása – A történelem legnagyobb ismert lakomája – Kalla Gábor 15

Az újasszír luxus vizuális megnyilvánulása – Kutyifa Ákos 23

Apkalluk – Az asszírok hét bölcse – Kutyifa Ákos 27

Lelő-hely 31

Riport: Nyomozás egy csempészett urartui bronzkincs után – Határtalan Régészet 31

„Fegyvert, s vitézt” 34

Lákis ostroma – Vér Ádám 34

A Til-tubai csata domborműves ábrázolása – Vér Ádám 38

Kincsásás halottal 42

Patológiás elváltozások egy 11. századból származó lelőhely népességének embertani leletein – Turtóczki József 42

Archeokaland 45

A vörös hajú istennő – Lidija Balj 45

Protestáló kályhák – A reformáció megjelenése kora újkori kályhacsempéinken – Rakonczay Rita 48

„A haza dolgainak eligazítások végett...” – Az 1705. évi szécsényi országgyűlés helyszínének régészeti kutatása – Guba Szilvia 52

Helló, tudomány! 56

Késő vaskori fazekaskemencék a Pesti-síkságon – Soós Roland 56

Árpád-kori zománctermékek Vas vármegyéből – Torma Péter 60

„Álpéldány!” – Hamis ókori pénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában – Szabadváry Tamás 64

Archeobotanika Szerbiában – A várakozás és a kíváncsiság között – Aleksandar Medović 68

A sárospataki habánok – Jablonkai Dávid 72

Mizújs? 74

Rövid hírek a világból – Bácsmegi Gábor 74

Indiana Jones és barátai 75

Játék – Király Kitty 75

Recept – Kibbeh – A keleti-mediterrán világ „fasírtja” – Zay Orsolya 76

Vér Ádám

AZ ASSZÍR BIRODALOM RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK KEZDETEI

AZ Asszír Birodalom fővárosai, az akkor ismert világ legnagyobb városai közé sorolható Kalhu, Dúr-Sarrukín és Ninive Kr. e. 612-ben pusztultak el. A babilóniakból és médekből álló koalíció seregei módszeresen kifosztották, lerombolták és felgyújtották az itt álló templomokat és királyi palotákat. A korábban az asszírok elnyomása alatt élő támadók a pusztítás során módszeresen megrongálták az asszír királyok győzelmeit ábrázoló palotadomborműveket is. A népes városok túlélő lakossága elmenekült, a települések pedig teljesen elhagyatottá váltak. Amikor csupán 200 évvel később az athéni Xenophón erre vezette a kunaxai csatából [ebben ifjabb Kürosz harcolt görög zsoldosok támogatásával sikertelenül bátyja, II. Artaxerxész perzsa nagykirály ellen – a szerk.] megmenekült tízezer görög zsoldost (ez volt a híres *Anabaszisz* – „Felvonulás"), a helybéliektől már úgy értesült, hogy a monumentális romok valaha a médek városai voltak. Az egyre inkább a mítoszok ködébe vesző Asszíriáról csupán a héber Biblia és néhány görög történetíró (elsősorban Hérodotosz és Diodórosz) beszámolói tudósítottak a következő évszázadokban. A történeti emlékezet valamit mégis megőrzött az asszírokról: Mószul városával szemközt, a Tigris bal partján álló óriási rommező, az ókori Ninive két fellegvárának egyikén például mecset is állt, mely a hagyomány szerint Jónás próféta (akit egyébként az iszlám is szent prófétaként tart számon) sírját őrizte – egészen a legújabb időkig, az Iszlám Állam terroristái ugyanis 2014-ben felrobbantották az épületet.

A francia régészeti expedíció munkásai Dúr-Sarrukín palotájának kapujában (1853)

Alagút technika a ninivei ásatáson

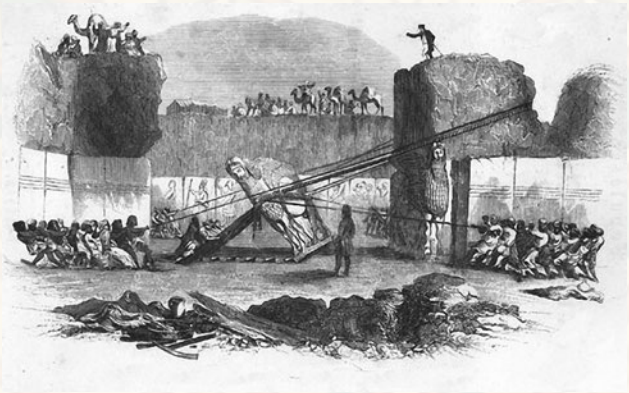

Bikakolosszus kiemelése (Kalhu)

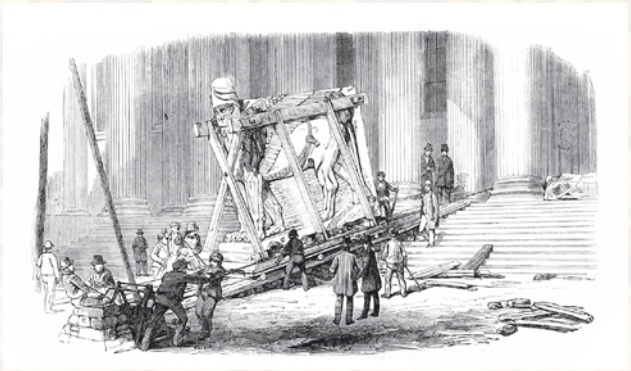

Kapuőrző kolosszus érkezik a British Museumba (1852)

Az ókori Egyiptom, Hellász vagy Róma olyan – többnyire kőből épített – lenyűgöző romokat hagyott hátra, melyek több évezreddel később is jól azonosíthatók voltak az utazók számára. A mezopotámiai civilizációk, így az asszírok azonban alapvetően vályogtéglából emelték épületeiket, amelynek köszönhetően néhány száz évvel bukásukat követően már csupán hatalmas füves dombok emlékeztettek arra, hogy helyükön valaha jelentős városok állhattak.

Amikor 1820-ban a brit Kelet-Indiai Társaság bagdadi megbízottja, Claudius Rich meglátogatta Ninive rommezőjét, a fentiek ellenére is megragadta a látvány, sőt, gondos méréseket végzett a városfalak kiterjedéséről. Ott-tartózkodása során egy ízben a Jónás próféta sírja fölé emelt mecsethez tartozó, föld alá süllyesztett helyiségbe vezették be, melynek egyik falát a helyiek által korábban ott helyben kiásott ősi faragott domborművek borították. Rich utazásairól 1836-ban kiadott könyve még nem keltette fel különösképpen az európai közvélemény érdeklődését, de a British Museum kurátorai és a Francia Ázsia Társaság titkára, Jules Mohl nyomban felfigyeltek rá. A párizsi szalonokban befolyásos személynek számító Mohl rávette a francia külügyi vezetést, hogy amint lehet, hozzanak létre francia konzulátust az Oszmán Birodalom keleti tartományi központjában, Mószulban. A konzuli posztot 1841-ben a fiatal Paul-Émile Botta (1802–1870) kapta meg, aki azt is feladatául kapta, hogy végezzen régészeti feltárásokat a Mószullal szemközti rommezőn.

Felix Jones térképe Ninivéről (1852)

A korszak régészeti módszertana ugyanakkor még csupán gyerekcipőben sem járt az idő tájt, így az ásatás tulajdonképpen lyukak ásásából és az így felfedezett jelentősebb műtárgyak elszállításából állt. Ha valamelyik beásásnál Bottának olyan szerencséje volt, hogy régi falat talált, a fal mellett folytatták az ásást.

Ninive egy hatalmas méretű ókori település volt, az újasszír kori városfalak deltoid formában futottak, ezek hossza öt kilométer volt, a város a legszélesebb részén pedig majdnem három kilométer. A Tigris folyóhoz közelebbi oldalán két fellegvár emelkedett, az egyik a Tell Nebi Junusz (a már említett Jónás próféta sírjával), a másikon pedig egy Kujundzsik nevű falucska állt, végül erről kapta nevét ez a le-

Bikakolosszus szállítása (Kalhu)

lőhely. Botta itt kezdte meg „ásatását", de még ez a 20 méter magas domb is óriási kiterjedésű volt, kelet–nyugati tengelye majdnem egy kilométer hosszan nyúlt el. Az ásókkal és lapátokkal felszerelt helyi munkások több lyukat is ástak, de – mint később kiderült – (szerencsére) meg sem közelítették azt a mélységet, amelyen az asszír paloták járószintje feküdt. Az eredménytelenség letörte Bottát, így mikor egyik nap egy földműves érkezett hozzá az északkeleti irányban 20 kilométerre fekvő Horszábád nevű faluból, mondván hogy a háza alapozása közben asszír domborműveket talált, a francia kutató nem sokat habozott, 1843 májusában elhagyta Ninive rommezőjét és áttette kutatásai székhelyét Horszábádba, melyről ma már tudjuk, hogy Dúr-Sarrukín néven néhány évig (Kr. e. 707–705) ugyancsak Asszíria fővárosa volt.

Bár itt Botta már számos királyfeliratot is talált, melyen szerepelt a város neve is, azonban az ékírást ekkor még nem fejtették meg [ezt majd néhány évvel később az angol Sir Henry Rawlinson teszi meg a behisztuni háromnyelvű – óperzsa, elámi, akkád – felirat segítségével – a szerk.], így a francia meg volt győződve arról, hogy a Bibliából és a görög történetírók munkájából ismert Ninivét találta meg, ezért mikor az eredményeit 1849–1850-ben egy ötkötetes monumentális munkában publikálta, a műnek a *Monument de Ninive* címet adta.

A horszábádi ásatások végül 1846 októberében fejeződtek be, a kiválasztott műtárgyak – köztük kapuőrző bikakolosszusok és hatalmas palotadomborművek – 1847 májusában értek Párizsba, ahol a Louvre csarnokaiban kaptak helyet.

A franciák mellett természetesen a britek sem szerettek volna azonban lemaradni az asszírok megismerésére irányuló tudományos versengésben. Az angol Austen Henry Layard (1817–1894) 1839-ben nagybátyja ceyloni érdekeltségeit szerette volna felkeresni, tervei szerint szárazföldön jutott volna el Indiába. A Közel-Keletre érve

Helyi munkások rábukkanak egy emberfejű kapuőrző kolosszusra

azonban a fiatalembert rabul ejtette a régió varázsa, és letett indiai útjáról. Több mint egy évet töltött az iráni bakhtiari törzsnél, majd 1842-ben Isztambulba utazott, ahol a brit nagykövet, Sir Stratford Canning titkára lett. Botta sikereinek hírére a nagykövet megbízta Layardot, hogy utazzon Mószulba, és próbáljon meg ő is ásatások révén asszír műtárgyakat szerezni. Layard végül 1845 novemberében kezdte meg ásatásait Kalhu, újkori nevén Nimrud lelőhelyén, mely szintén egyik fővárosa volt egykor az Asszír Birodalomnak. Layardnak erre ekkor azonban még nem volt engedélye, ezért vadászkiránduláskénti jelentette be nimrudi tartózkodását. A kalhui akropolisz 650×350 méteres kiterjedésével a horszábádival vetekedett, s Layard erre koncentrálta a rendelkezésre álló erőforrásait, lemondva a mintegy négy négyzetkilométeren elterülő alsóváros vizsgálatáról. Döntése logikus volt, hiszen neki elsősorban monumentális műalkotásokat kellett találnia, melyek jól mutatnak majd a British Museum termeiben, azok pedig Horszábádban is a fellegvár területéről kerültek elő. Mindössze hat helyi munkása volt, de már a legelső nap sikerült két asszír palota részleteit is megtalálnia. A következő héten pedig az úgynevezett Északnyugati Palota tróntermét is felfedezte, amiben vadász- és harci jelenetekkel díszített domborművek sora került elő. A következő években csak ebből a palotából további több száz méternyi palotadomborművet ástak ki. Ma már tudjuk, hogy Layard II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 883–859) kalhui palotáját találta meg, de mivel ekkor még

Lady Layard portréja (1870)

az ékírást nem fejtették meg, természetesen ő is azt hitte, hogy Ninivére bukkant, így 1849-ben megjelent kétkötetes publikációjának címe *Nineveh and Its Remains* lett. Könyvében pompás arányérzékkel vegyített három témát: Ninive és a Biblia kapcsolatának ismertetését, az ásatáson előkerült tárgyak bemutatását és a terepen töltött idő alatt átélt izgalmas kalandjainak leírását. A bibliai témákra nagyon is érzékeny viktoriánus kori Angliában munkája bestseller lett, több mint 20.000 példányt adtak el belőle. 1958-ban adták ki a *Murray's Reading for the Rails* sorozatban a munka rövidebb, átdolgozott kiadását (*Layard's Nineveh*), mely jutányos áron az Egyesült Királyság összes vasútállomásán kapható volt, sikere pedig még az eredeti munkáét is felülmúlta.

Layard 1847 májusában kezdett el ásni a valódi Ninivében, a Kujundzsik nevű dombon. Ő itt sokkal több szerencsével járt, mint korábban Botta. Mint utóbb kiderült Szín-ahhé-eríba (Kr. e. 704–681) Délnyugati Palotájának termeit találta meg. Ugyanakkor az ásatások Kalhuban is folytatódtak, így Layard júniustól decemberig nem volt jelen Ninivében, az ásatás munkálatait pedig H. J. Ross, illetve az előmunkás Toma Shishman vezette. Ekkor alakították ki azt a „módszertant", hogy a helyenként 8–10 méter vastag törmelékréteg módszeres eltávolítása helyett inkább a már előkerült falszakaszok mentén haladva alagutakat ásnak – erről az ásatásra 1849 szeptemberében visszatérő Layard így írt:

„A romok fölött olyan vastag volt a törmelékréteg, hogy elhatároztam, folytatom az alagútépítést, és csak annyi földet távolítok el, amennyi a domborművel borított falak feltárásához szükséges. De hogy megkönnyítsem a munkások dolgát, és hogy elkerüljem, hogy el kelljen hagyniuk az alagutakat a kosaraik kiürítéséhez, számos durva háromszög-állványt és facsigát készíttettem, amelyekkel a kiásott

Lady Layard ékszerei, melyeket féldrágakőből készült asszír pecséthengerekből és pecsétlőkből készítettek.

Layard a bakhtiari törzs népviseletében

A Layard's Nineveh címlapja

törmeléket kötelek segítségével ki lehetett emelni az aknákon keresztül, amelyeken át egyben a fény és a levegő is beáramlott az alagutakba."

Bár ekkor még nem igazán ismerték fel ennek jelentőségét, Layard egy olyan termet is feltárt, amelyből rengeteg ékírásos agyagtábla került elő – Dúr-Sarrukínban és Kalhuban addig még nem találtak agyagtáblákat. Az ékírás megfejtésével ezek a szövegek pótolhatatlan értékűvé váltak az asszír kultúra megismeréséhez és megértéséhez.

Layard 1851-ben végleg elhagyta Mószult, de a ninivei ásatáson elért eredményeit így foglalta össze:

„Ebben a pompás épületben nem kevesebb, mint hetvenegy termet, kamrát és folyosót tártam fel, amelyek falait szinte kivétel nélkül domborműves alabástrom kőlapok borították. Ezek az asszír király háborúit, diadalmeneteit és nagy tetteit örökítették meg. Az épületnek abban a részében, amelyet kutatásaim során feltártam, nagyjából mintegy 9880 lábnyi (3011 méter), azaz közel két mérföldnyi domborművet találtam, és huszonhét átjáróban bukkantam szárnyas bika-kolosszusokra vagy oroszlán-szfinxekre. Az ásatások legnagyobb kiterjedésekor a feltárt terület hossza körülbelül 720 láb (220 méter), legnagyobb szélessége pedig körülbelül 600 láb (183 méter) volt. (Ezek a méretek csupán a palota ténylegesen feltárt részét foglalják magukban). A termek járószintje 20 és 35 láb (6–10,5 méter) közötti mélységben volt a domb felszíne alatt."

A korai feltárások során sajnos nem készítettek fényképeket, ezért is volt nagyon fontos, hogy a régészek munkáját képzett grafikusok segítették. Az 1843–44 során Horszábádban dolgozó francia Eugène Flandin rajzai és festményei máig felbecsülhetetlen értékű forrásai a kutatásnak; az angol ásatásokon pedig bár Layard maga is rajzolt, a legtöbb képet Frederick C. Cooper (1849–1850) és Thomas S. Bell (1851–1853) készítette.

Botta és Layard távozása után az ásatások ugyanakkor folytatódtak, a horszábádi francia ásatást 1852–1855 között az új konzul, Victor Place vezette, aki a részben még

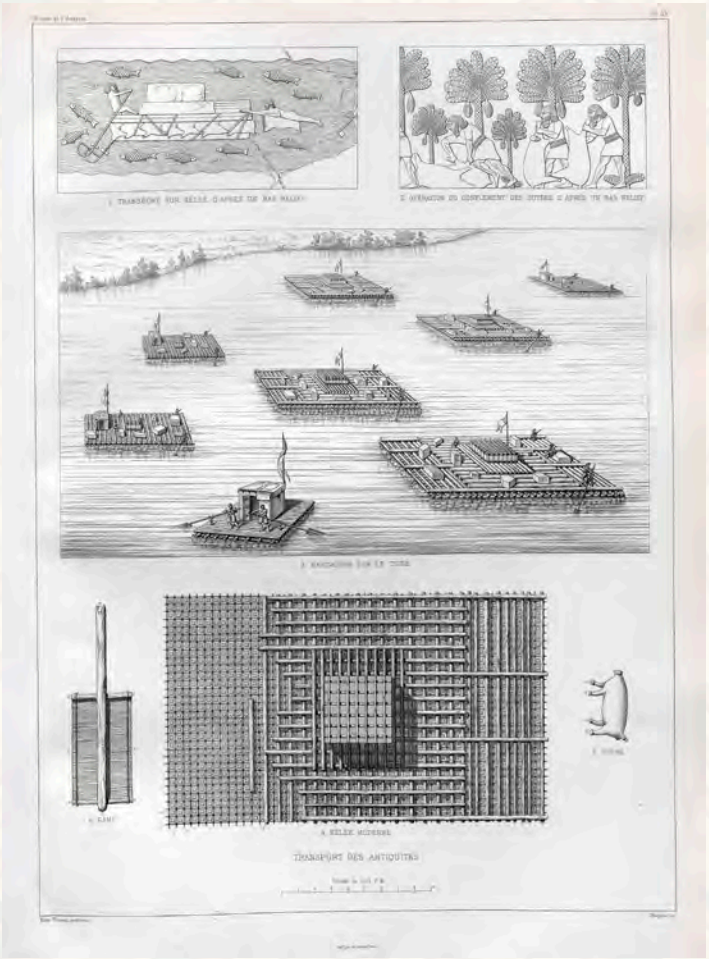

Műkincsekkel megrakott tutajok a Tigrisen (1855)

Nineveh Court a Crystal Palace-ban (1859)

A Claudius Rich 1820-as első útja óta eltelt több mint 200 év alatt nem csupán a fenti asszír fővárosok, de számtalan más asszír település, templom és egyéb régészeti helyszín feltárására történtek erőfeszítések. A kutatások manapság a legmodernebb eszközökkel és módszerekkel folytatódnak. S noha lehet kritizálni Paul-Émile Botta vagy épp Austen Henry Layard módszereit, érdemeiket az asszириológia tudományának megszületésében ma már senki sem vitatja.

Botta idején előkerült műkincseket útnak is indította Párizs felé. Ez praktikusan azt jelentette, hogy a Tigris folyóra számos tutajt eresztettek, melyekre felpakolták a gondosan becsomagolt műkincseket. A konvojt néhány ninivei és babilóni tétellel kiegészítették még Bagdadban, s innen egy nagyobb hajó és legalább négy tutaj folytatta útját Bászra tengeri kikötője felé. Nem jártak messze céljuktól, mikor Kurnah városánál helyi kalózok csaptak le a szállítmányra, és a hajót elsüllyesztették. A mintegy 240 ládányi transzportból mindössze 28 láda maradt meg, és bár 1971–72-ben egy japán expedíció megpróbált a nyomára bukkanni a rendkívül becses rakománynak, amit a folyó elnyelt, sajnos kísérletük nem járt sikerrel.

Layard ásatásait a szír keresztény Hormuzd Rassam folytatta 1852 és 1854 között. Végül az ő vezetésével csomagolták be Layard ninivei leleteinek jelentős részét, így többek között a híres Lákis-terem domborműveit is, melyek máig a British Museum fő látványosságaként szolgálnak.

Paul-Émile Botta portréja

II. Assur-nászir-apli kalhui sztéléjének részlete. A szimbólumok által megjelenített istenségek (balról jobbra): Istar/Esthajnalcsillag, Adad (Viharisten)/villámfüzér, Szín (Holdisten)/holdsarló, Samas (Napisten)/szárnyas napkorong és Assur/szarvkorona

AZ ÓKORI ASSZÍRIA NÉGY KÜLÖNLEGES TÁRGYTÍPUSA

Vér Ádám

Az ókori Asszíria régészeti anyagában több olyan jellemző tárgytípus is megtalálható, ami más kultúrák emlékeiben nem, vagy nem ekkora hangsúllyal szerepel. Különlegességüket az adja, hogy ezek nem csupán komoly művészi-régészeti értékkel bíró tárgyak, de betekintést nyújtanak az asszír hatalmi-politikai gondolkodás, valamint a vallás és kultúra egyes mélyebb rétegeibe is. Érdemes tehát ezeket egyenként áttekinteni, részletesen bemutatva egy-egy jellemző darabjukat is.

Ortosztát domborművek (palotadombroműVek)

A kifejezés maga a falak lábazatát borító faragott kőlapokat jelenti (a görög *ortho-* előtag itt „fel" jelentésben szerepel, a *hisztanai* ige pedig „állni"-t jelent, tehát „felállított" lenne talán a megfelelő fordítás, azaz „felállított kőlap"). A csapadék okozta erózió elkerülése végett a világon mindenhol népszerű megoldás a tégla- vagy vályogtégla falak külső lábazatát valamilyen, a víznek ellenálló anyaggal borítani. Ezt a legtöbb helyen még manapság is kőlapokkal oldják meg. Az így kapott lapos kőfelületek ugyanakkor kiváló teret nyújtanak különféle díszítések elhelyezésére, melyeket az ókori Keleten általában faragással és/vagy festéssel vittek fel a felületre. Asszíriában már I. Tukutlí-apil-Esarra (Kr. e. 1115–1077) assuri palotájából is ismerünk ortosztát töredékeket, ám ezeken még nem találunk képi ábrázolást, csupán ékírásos feliratokat. II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 883–859) Kalhuban épített Északnyugati Palotájában viszont már teljes pompájában mutatkozik meg ez a művészeti ág, s innentől kezdve kivétel nélkül minden asszír palota és templom legjellemzőbb díszítményei lesznek ezek a domborművek, melyeken bár mára csak nyomokban található meg a festés, eredetileg színezettek voltak.

Az említett kalhui Északnyugati Palotában azonban már nem csupán a külső lábazatokon találhatók ortosztátok, hanem a fedett termek egy részében is. Sőt, az utolsóként megépített asszír királyi palotában (ez Assur-bán-apli [Kr. e. 668–631] Északi Palotája Ninivében, amely Kr. e. 643 körül épült) még az emeleti szobákban is helyeztek el kisebb méretű domborműveket. A kalhui palotában még csupán a trónteremben voltak csata- és ostromjelenetek, valamint az adóhozók érkezését és királyi vadászatokat ábrázoló alkotások, a palota többi termében többnyire különböző szárnyas keveréklények [lásd Kutyifa Ákos *Apkalluk* című cikkét a jelen lapszámban – a szerk.] és az uralkodót különféle rituális cselekmények elvégzése közben ábrázoló domborművek voltak láthatók. A későbbi palotákban a domborművek aránya már inkább a harci jelenetek irányába tolódott el, azaz egyre több és részletesebb ostrom-, illetve csatajelenet került a falakra. [E lapszámban alább több ilyen jelenet – így Szín-ahhé-eríba Lákis-termének és Assur-bán-apli til-tubai csatajelenetének – részletes elemzése is olvasható – a szerk.]

II. Assur-nászir-apli sztéléje Kalhuból, 294 cm magas és mintegy 4 tonna tömegű (London, British Museum)

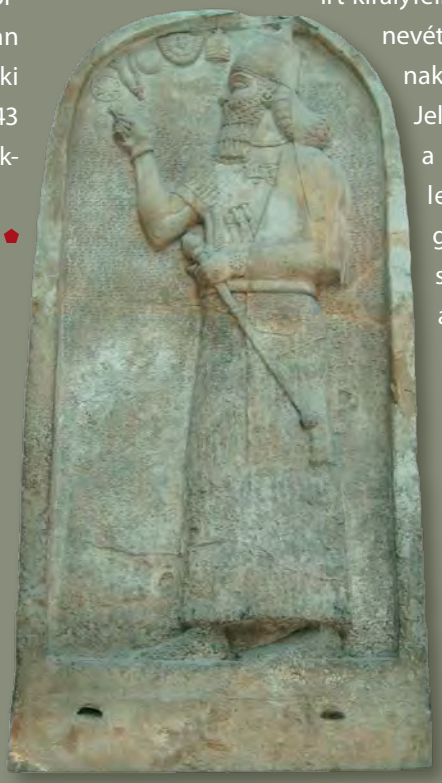

Assur-ah-iddina (Kr. e. 680–669) Zincirli sztéléje (3,46×1,35 méter). Az asszír király előtt két legyőzött ellenfele térdel: Abdi-milkutti, Szidón királya és az Egyiptomot újraegyesítő núbiai XXV. dinasztia uralkodójának, Taharkának fia, Usankhuru (Berlin, Pergamonmuseum)

Sztélék

Nagy hadjárataik során az asszír uralkodók birodalmuk politikai jelenlétének és területszerzésének jeleként különleges emlékművek sorát emelték, melyek zömében szabadon álló, kőből készült sztélék voltak. Ezek magassága 3,5–2 méter között változott, a kőtárgyak teteje pedig jellegzetes íves lezárással készült. Egy asszír királyi emlékmű alapvetően két fontos elemből állt: az asszír király képmásából – a kivétel nélkül rituális öltözetben megjelenített uralkodó ábrázolása igen egységes képet mutat valamennyi sztélén – és egy akkád nyelven ékírásos jelekkel írt királyfeliratból, amely a király nevét és katonai hódításainak leírását tartalmazza. Jellemző továbbá, hogy a birodalmi panteon legnagyobb istenségeinek szimbólumai szintén szerepelnek a képmezőn. A sztéléket a városkapuktól kezdve, karsztforrások partjain át a hegyvidéki hágókig számtalan különböző helyen állították fel (ezek az asszír világképben különleges jelentőségű, világok

II. Sarrukín Kition sztéléje (Berlin, Pergamonmuseum)

közötti átjáróként jelentek meg), és a birodalom peremvidékén hatalmas földrajzi térségben helyezkedtek el. A fővárosoktól legtávolabb emelt ilyen emlékmű II. Sarrukín (Kr. e. 721–705) Ciprusról előkerült ún. Kition-sztéléje.

Máig több mint hetven ilyen emlékművet fedeztek fel – némelyiküket sajnos meglehetősen töredékes állapotban –, és legalább negyvenet említenek még az asszír fővárosokból (Assur, Kalhu, Horszábád és Ninive) származó királyfeliratok, illetve a birodalmi közigazgatás levelezése. Ezek együttesen az ókori Kelet földrajzilag legkiterjedtebb, ugyanakkor ideológiailag legegységesebb műemléképítési programját képviselik. Az asszír királyok legalább kilenc nemzedéke folytatta az ilyen típusú emlékművek létrehozását, tudatosan reflektálva is elődeik műveire.

Kapuőrző bikakolosszusok II. Sarrukín horszábádi palotájából (Párizs, Louvre)

A királyokat ábrázoló asszír sztélék felavatásakor egy, az isteneket megjelenítő kultuszszobrokkal végzett „szájmegmosás" rituáléhoz hasonló ceremónia zajlott le, és ahogy az utóbbi azt a célt szolgálta, hogy az istenség elfogadván önnön ábrázolását beleköltözzön a szoborba, úgy az előbbi esetben az uralkodó személyének manifesztációjává vált lényegében ezáltal az emlékmű. (Egy ilyen rituálé ábrázolását örökítették meg a balawati kapupántokon is. – Lásd még alább.)

Az így létrejött képmás neve akkádul *ṣalmu* (ejtsd, calmu) volt, és a művészettörténész Zainab Bahrani így foglalja össze a koncepció jelentését: *„A képmás nem a király természetes mása, hanem egy konvencionálisan kódolt, kulturálisan közvetített, idealizált ábrázolás, és ezért nem portré a későbbi, nyugati értelemben* (...) *Míg a portré a valódi személy egyfajta másolata, addig a* ṣalmu *képes arra, hogy önálló entitássá, lénnyé váljon, nem pedig egy lény másolatává."*

A balawati kapu rekonstrukciója (London, British Museum)

A királyábrázolások e különös státusza lehetett az egyik indoka annak, hogy Ninive elpusztításakor (Kr. e. 612) az ostromlók különös gondot fordítottak rá, hogy az asszír királyok ábrázolásait tudatosan megcsonkítsák – a legjellemzőbb példa talán a ninivei Lákis-teremben a trónon ülő király fejének megrongálása [lásd még ugyanebben a számban Vér Ádám *Lákis ostroma* című cikkében – a szerk.].

Kapuőrző kolosszusok

Az asszír művészet talán legemblematikusabb tárgyai a kapuőrző kolosszusok voltak. Ezek az emberfejű, szárnyas, általában bika- vagy oroszlántestű alakok mindig párban álltak a királyi paloták fontosabb átjáróiban. A süvegükön található

Királyi képmás felavatásának jelenete III. Sulmánu-asarédu balawati kapupántján (London, British Museum)

szarvpárok a mezopotámiai művészi hagyományoknak megfelelően arra utalnak, hogy nem evilági lénynek tartották őket. Az asszír szövegek e lényeket *lamasszu*knak hívják, és feladatuk a kapuk rituális védelme volt. A kolosszusokat általában egy kőtömbből faragták ki, tömegük akár a 30 tonnát is elérhette. A lábak kialakításánál arra törekedtek, hogy mind szemből, mind oldalról „tökéletes" képet mutassanak, amelynek köszönhetően a valóságban végül összesen öt lábbal ábrázolták őket. A lábak közötti térközbe rendszerint királyfeliratokat vésték.

Kapupántok

Az asszír fővárosok (Assur, Kalhu, Horszábád és Ninive) elpusztításakor a királyi palotákat kivétel nélkül felgyújtották a támadók, így a monumentális átjárókat lezáró, fából és fémpántokból készült kapukról a legtöbb esetben csupán az építési feliratok leírásai állnak rendelkezésünkre. Ugyanakkor szerencsére Balawatban (azaz az ókori Imgur-Enlilben) Mamu istenség egykori templomának feltárása során több kapu bronzpántja is viszonylag épségben került elő. (Az épületet elpusztító feltehetően alacsonyabb intenzitású tűzben a cédrusfa deszkák megsemmisültek, de az ezeket összefogó bronzpántok szerencsére nem.) A legjobb állapotban a III. Sulmánu-asarédu (Kr. e. 859–824) által emelt kapu pántjai maradtak meg, amelyeken úgynevezett trébeléses eljárással (azaz hideg domborítással) a palotadomborművekről ismert királyi tematikákat (csata, ostrom, adóhozók, vadászat, királyi rituálék stb.) jelenítettek meg.

A balawati kapupánt részlete. A felső regiszterben az asszír király külföldi adóhozókat fogad, az alsó regiszterben az uralkodó elé vezetik a megkötözött hadifoglyokat

Kalla Gábor

A KALHUI PALOTA FELAVATÁSA

A történelem legnagyobb ismert lakomája

15

Asszíria egy válságos időszak után, a Kr. e. 10. század végén újra nagyhatalommá vált. A folyamat első szakaszát egy keménykezű uralkodó, II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 883–859) uralkodása zárta le, és nyitott egy új fejezet. Nemcsak új területeket hódított meg, de újjá is szervezte az országot. Ennek részeként a korábbi, hagyományos központ, Assur helyett 50 kilométerrel északabbra egy új fővárost alapított, Kalhut (mai Nimrud).

Új főváros épül

A királyi udvar Kalhuba költözésének több oka is lehetett. Egy birodalomhoz a korábbinál látványosabb, monumentálisabb külsőségek illettek. Új, hatalmas kiterjedésű palotára volt szükség, amely pompájában felülmúlta a korábbit, valamint új templomok sorát kellett megépíteni.

Egy nagy, immár birodalmi centrum fenntartáshoz a korábbinál sokkal nagyobb létszámú lakosságra is szükség volt. Az Asszíria korábbi lakóiból álló betelepülőket a frissen elfoglalt területek deportáltjai egészítették ki. Az ő szaktudásukra igen nagy szükség volt, és ezért cserébe megkapták a gazdagodás és a társadalmi felemelkedés lehetőségét.

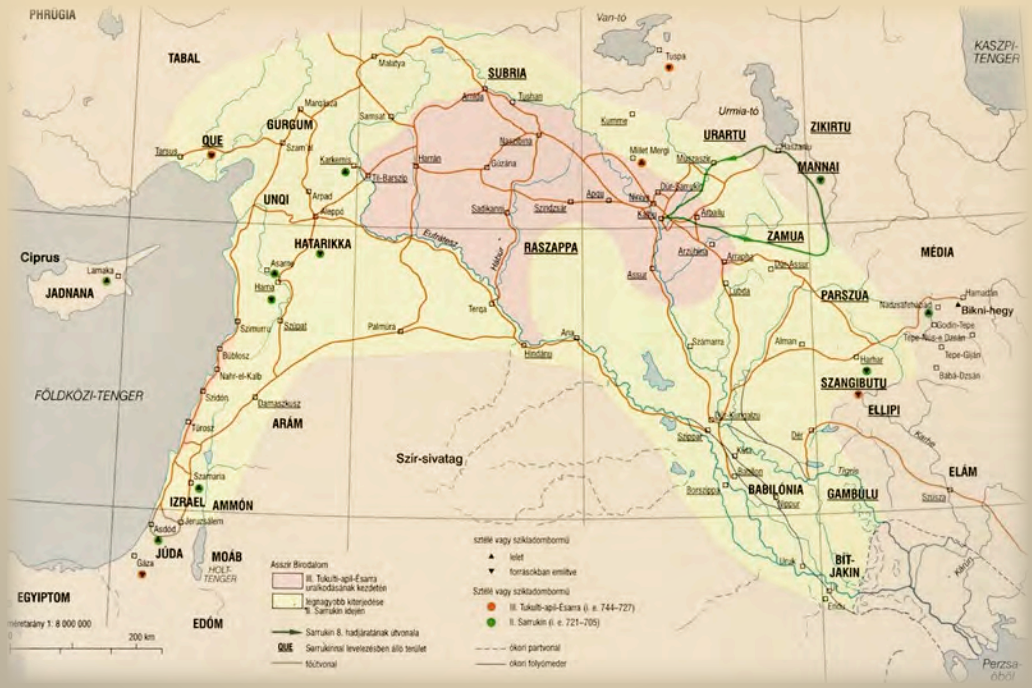

A kalhui palota felavatása – A történelem legnagyobb ismert lakomája

A kalhui Északnyugati Palota

Az város új lakóinak ellátásához sokkal kiterjedtebb földterületekre volt szükség. Kalhu esetében erre inkább megvolt a lehetőség, mint a régi fővárosnál, amely továbbra is megmaradt rituális központnak, hiszen itt volt az ország főistenének, Assur istennek a temploma. Emellett változatlanul ide temetkeztek a királyok is. Az új város építésével párhuzamosan nagy csatornarendszereket alakítottak ki, mivel ebben a régióban az évi csapadékmennyiség nem elegendő a sikeres mezőgazdasághoz, a Tigris vizét pedig csak korlátozott mennyiségű földterületeken lehetett használni. Tehát távolabbról, a Felső-Záb folyóból kellett odaszállítani az öntözővizet a várost körülvevő földekre. A *Patti-hegal* („Bőség csatornája") nevű csatornák építése során le kellett küzdeni a szintkülönbségeket, sok helyen a sziklákat áttörve, alagutakban vezették a vizet. A városba egy látványos kertet is telepítettek, ahol szőlőt és más gyümölcsöket termesztettek, de az ismert világ mindenféle különleges növényeit is elültették itt, így e kert egy hatalmas botanikus kertként is működhetett. Ezek a vízzel bőségesen öntözött asszír luxus kertek táplálták a Szemirámisz legendás függőkertjéről szóló történeteket. A harmadik ok a belső hatalmi viszonyok átszervezésének igénye lehetett. A birodalmi centralizáció sértette a régi arisztokrata elit érdekeit, így azoktól távol lehetőség volt egy új, immár egyedül az uralkodóhoz hű elit kialakítására. Az új lakosság is inkább volt hű az uralkodóhoz, mint a régi hatalmasokhoz.

Bár Kalhu korábban tartományi székhely volt, gyakorlatilag az egész települést átépítették és határait jelentősen kiterjesztették. A 360 hektár kiterjedésű várost 4,5 km hosszú, erős falak vették körül, délnyugati odalát egy citadella foglalta el, melyet a régi települési dombra emeltek. Ezen építették fel az új, látványos díszekkel, domborművek és kapuőrző lények sorával díszített királyi palotát (Északnyugati Palota), melynek a korban nem volt párja. Az ismert világ távoli tájairól hozattak különleges faanyagokat a mennyezethez és az ajtókhoz, a falak magasabb részeit falfestmé-

nyekkel és mázas téglákkal díszítették. A 200×130 méter kiterjedésű épületegyüttest Kr. e. 879-ben avatták fel, hatalmas – lakomák sorával kísért – ünnepségsorozat keretében. Ez volt a történelem eddig feljegyzett legnagyobb lakomája.

A „bankett sztélé". Egy szenzációs lelet

Kalhu (Nimrud) területén már a mezopotámiai régészet hőskorában folytak ásatások, az angol Sir Austen Henry Layard 1845-től az Északnyugati Palotának elnevezett együttesben domborművek sorát tárta fel. Ezek jó része ma a British Museumban látható, de a világ számos más múzeuma is őriz innen származó műalkotásokat. A palota területén a kutatások Sir Max Mallowan, egy legendás angol régész [aki Agatha Christie krimiíró második férje volt – a szerk.] vezetésével a II. világháború után folytatódtak. Ennek során 1951-ben a 19. században kiásott trónterem előtti udvaron, annak hármas bejáratától balra, egy kisebb fülkében szenzációs leletre bukkantak. Egy 127 cm magas homokkőből faragott sztélé került itt elő, II. Assur-nászir-apli domborműves ábrázolásával, melyet egy 150 soros ékírásos felirat kísért. Bár korábban is számos uralkodói sztélé volt ismert az újasszír korból, még ettől az uralkodótól is, ebben az esetben viszont a felirat utolsó 52 sora épp a palota ünnepélyes felavatásával foglalkozott. Hasonló lakoma leírásra nincs ismert példa más mezopotámiai uralkodói feliratokból.

Gazellák egy királyi vadászati jeleneten (Ninive, Kr. e. 7. század)

II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 883–859) ábrázolása az ún. „bankett sztélén"

Soknapos lakoma, hatalmas vendégsereg

Az uralkodó nézőpontjából megírt szöveg így számol be az eseményről: *„…amikor felszenteltem Kalhu városának palotáját, 47 074, az országom minden szegletéből meghívott (közrangú) férfit és nőt, 5 000 előkelőt, Szuhu, Hindanu, Patinu, Hatti, Türosz, Szidón, Gurgumu, Malidu, Hubusku, Gilzanu, Kummu* (és) *Muszaszir lakóinak küldötteit, Kalhu városának 16 000 lakóját, palotáimnak 1 500 szolgálóját, mindösszesen 69 574 meghívottat, az összes országból (érkezetteket és) Kalhu lakosait tíz napon át etettem, itattam, fürdettem, olajjal kentem, ünnepi alkalomhoz méltóan láttam el, (majd) békében és örömben küldtem vissza őket országaikba."*

Oroszlánfejes ivókürt egy szolgáló kezében (Dúr-Sarrukín, Kr. e. 8. század)

Eszerint az uralkodó udvartartása összesen 69 574 személyt látott vendégül 10 teljes napon keresztül! A különleges látványosságban és élményben nemcsak Asszíria lakói, hanem az adót fizető szíriai, anatóliai és föníciai szövetséges királyságok arisztokratái is részt vettek. Feltűnő, hogy a helyi lakosságból a férfiak mellett a nők is meghívást kaptak. Együttesen a teljes birodalmat szimbolizálták az azt körülvevő érdekszférával együtt. A tíz nap alatt étkezések sorát kellett megszervezni, egyéb források alapján naponta legalább ötszöri alkalmat.

Ételek és italok tömege

A sztélé felirata nem sorolja fel a fogásokat, csupán a nyersanyagokat, melyekből az ételek készültek, valamint az italokat. Az összesen 73 fajta alapanyagból álló lista egyedülálló az ékírásos szövegek között. Ezeknek a szinte csillagászati mennyisége a meghívottak és az étkezési alkalmak számával együtt mindenki számára jelezték a lakoma jelentőségét. Mezopotámiában húst a társadalom széles rétegei csak ünnepi alkalmak esetében fogyaszthattak, amikor alkoholos italokhoz is hozzájuthattak. Így a nagy mennyiségű hús és a bőven mért bor és sör önmagukban is kiemelték az esemény jelentőségét.

A sztélé felirata szerint az alábbi nyersanyagokat használták fel: 14 ezer átlagos juh/kecske, 2 ezer különleges juh és bárány, 300 frissen vágott és 100 darab sózott ökör, 1000 vad (szarvas és gazella), 4 ezer különféle nagytestű vadmadár, 30 ezer különféle kisebb vadmadár, 10 ezer nagy méretű hal, továbbá 10 ezer ugróegeret használtak fel a húsételekhez. Ez utóbbiak éppen a kis húsmennyiségük miatt voltak érdekesek, az a nagy energiabefektetés, mellyel befogták őket, tette őket különlegessé. Más források is utalnak arra, hogy királyi lakomák fogásainak elengedhetetlen részét képezték. Érdekes a sertés hiánya, miközben a régészeti feltárások során viszonylag nagy arányban kerülnek elő sertéscsontok. Úgy tűnik, bár ekkoriban fogyasztották a húsát és használták a zsírját is, a disznó nem számított méltó lakomafogásnak. Az volt viszont az ábrázolásokon is megjelenő sáska, amit a szolgák rudakra kötözve vittek a vendégeknek.

A felszolgált italok mennyisége is hatalmas volt, 10 ezer tárolóedény sört (nagyjából 360–720 ezer liter), valamint 10 ezer tömlő bort (200 ezer liter) szolgáltak fel, egy különleges itallal, az „asszír grog"-gal együtt. A forrón tálalt grog sör és bor keverékéből állt, és ezt édesítették mézzel vagy datolyaszirupppal. Egyfajta aperitif lehetett,

Asszír írnokok számba veszik a zsákmányolt bronzedényeket és bútorokat (Ninive, Kr. e. 7. század)

a későbbi ábrázolások szerint a lakoma különleges pillanata volt, amikor az előkelőknek oroszlánfejes ivókürtökben (rhütonokban) osztották ki. Ez a szokás Elő-Ázsia más területein is elterjedt, nyomait vizsgálatok kimutatták az anatóliai Gordion királysírjában is, ezen a lakomán 10 ezer adagot osztottak ki belőle.

Az ételek elkészítéséhez felhasználtak még 10 ezer tojást, nagy mennyiségű gabonát, tejet, tejterméket, olajat, zöldségeket, fűszereket, gyümölcsöket és olajos magvakat. A menü fontos részét adták a sütemények, melyek árpadarából, sajtból, mézből és szárított gyümölcsökből készültek. Bár az ételtípusokat és azok számát nem ismerjük, azonban a sokkal korábbról, a Kr. e. 2. évezred első feléből származó, óbabilóni kori receptek pontos képet nyújtanak a mezopotámiai konyhatechnikáról. Eszerint általánosak voltak a sűrű húsos-zöldséges levesek, melyeket legtöbbször madarakból készítettek, valamint a kenyértésztában kisütött, fűszeres szósszal tálalt húsok. Egy ételhez egyfajta húst használtak, így a kalhui lakoma során legalább 18 fajta fogást tálalhattak fel, nem is beszélve a tisztán zöldséges ételekről, illetve az eltérő elkészítési módokról. Ehhez járultak továbbá a sütemények. Nyilvánvalóan különbség lehetett a napi fogások szerint is, lehettek könnyebb és nehezebb étkezések is.

Valóság vagy fikció?

Természetesen felmerül, hogy a vendégek óriási száma, a lakoma tíznapos hossza és az élelmiszerek ilyen hatalmas mennyisége valóságos lehet-e, vagy egyszerűen a politikai propaganda modern korokból jól ismert túlzásairól van szó. Bár az asszír adminisztratív rendszer igen kifinomult volt, kétfajta nyelven és kétfajta írással – akkád nyelvű ékírással agyagtáblán vagy viaszos táblára és arámi nyelvű alfabetikus írással papiruszon – dokumentáló írnokok jegyeztek fel mindent, érdemes megjegyezni, hogy a vendégek számát a felirat akkurátus pontossággal adja meg, szemben a nyers-

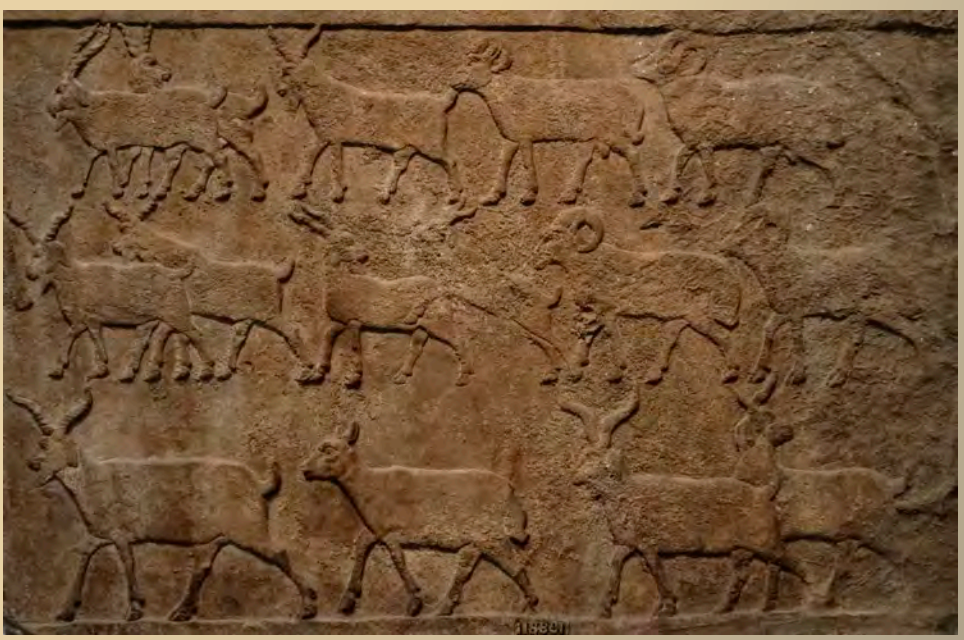

Hadizsákmányként elhajtott juhok és kecskék (Kalhu, Kr. e. 8. század)

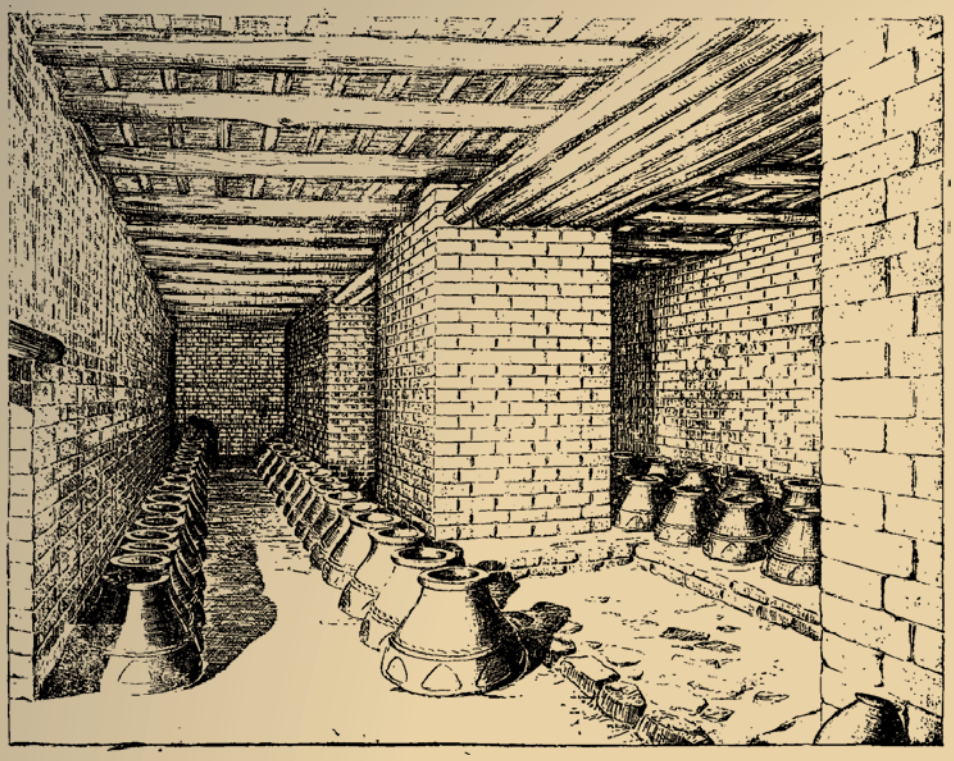

Teisebaini (Karmir Blur) erődjének borosraktára ezerliteres tárolóedényekkel

anyagok láthatóan kerekített mennyiségével. Valószínűleg a vendégekről részletes lista készült, az alapanyagok viszont különböző forrásokból álltak össze. Az ételeket viszont külön helyeken főzhették, így ezekről csupán becsült adatok állhattak rendelkezésre. De vajon túlzóak-e ezek az adatok, lehetséges volt-e abban a korban egy ilyen óriáslakoma megszervezése és lebonyolítása? Ha szélesebb összefüggésben vizsgáljuk a kérdést, akkor igen lehet a válasz. Első kérdés, hogy az alapanyagok mennyisége arányban áll-e az étkezések számával? Ezzel a problémával összefügg, hogy minden vendég tíz napig vett-e részt az eseményeken, vagy volt-e csúszás, azaz különböző csoportok váltották-e egymást? A kutatásban már felmerült, hogy a közel 70 ezer vendég, ha csak napi kétszer vett részt közös étkezésen ez összesen 1 millió 400 ezer adag ételt jelent, így például 1 marha 1080 emberre, 1 juh 82 emberre jutna. Ez nem is lenne olyan nagy mennyiség, ezért egyes kutatók felhívják a figyelmet arra, hogy nem egyszerre lakomázhatott mind a 70 ezer ember, hanem valamilyen rendszerben cserélődhettek, így a vendéglátók az infrastruktúrát is jobban ki tudták használni. A kérdés tehát az, hogy egy valakit hány napig és naponta hányszor láthattak vendégül, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a legfelső elit esetében legalább napi öt alkalommal számolhatunk.

Emellett több más tényezővel is számolnunk kell. Csippán Péter archeozoológus számításai szerint, ha az összes állatfajtát figyelembe vesszük, összesen minimum 650 ezer kg tiszta hússal számolhatunk, ez a halak méretétől függően akár 50–100 ezer kilogrammal több is lehet. Ugyanis csak a nagy méretű, többkilós halakat számolták darabban, a kisebbeket a kosarak űrmértéke szerint. Így napi két étkezés esetén is egy alkalommal legalább ½ kg hús is juthatott mindenkire még akkor is, ha tíz napig maradt. Történeti példák alapján azonban eltérhetett a női és férfi fogyasztás szerkezete, a nők inkább zöldséges és halas ételeket fogyaszthattak, így több hús juthatott a férfiaknak. Emellett a lakoma óriási méretei miatt nem is egy helyszínnel számolhatunk, hanem párhuzamos lakomák sorával, hiszen mindenki nem férhetett el egy térben. A királlyal való együtt étkezés kiváltságát csak egy szűkebb kör kaphatta meg, ők részesülhettek az értékesebb húsfajták nagy részéből is. Így a marha és a nagyvadak húsát csak az elit tagjai számára készíthették el, a közrendűek számára nagyobb mennyiségben a juh/kecske és a madárhús maradt. Ha meg akarjuk becsülni az egy főre jutó étkezések számát, akkor sokkal inkább az italok mennyiségéből kellene kiindulnunk – itt azonban több bizonytalanságba ütközünk. Sajnos a szöveg nem adja meg egyértelműen a mértékegységet, amelyben a sört számolták, és ráadásul az űrmértékek nagysága is változó volt. Az adminisztratív szövegekben megjelenő sörösedények 32 és 72 liter között mozogtak, ebben az esetben az utóbbival, mint maximális mennyiséggel számolunk, akkor 720 ezer liter sörről szól a szöveg. Valamivel biztosabb a felszolgált bor 200 ezer liter körüli mennyisége. Itt is lehet egy hierarchia a fogyasztásban, a drágább borból csak az előkelőbb vendégek kaphattak. Az is kérdés, hogy napi hány étkezésnél ittak a vendégek alkoholt? Ha csak egyszer, akkor tíz napon át legalább 1 liter sör jutott egy személyre, ez viszont ke-

Eunuch pohárnokok grogot mernek és szolgálnak fel oroszlánfejes ivókürtökben

vésnek tűnik a lakoma méreteihez képest. Ha a bort csak az ötezer előkelő számára szolgálták fel, akkor 10 napos részvétel esetén is személyenként 4 liter jut, ami a szokásos pazarlással együtt nagyjából megfelel a várakozásnak. Mindent egybevéve a közrendűek valószínűleg váltották egymást, miközben az elit tagjai végig maradhattak. Ez a különbség nem véletlen, az ő politikai hatásuk is sokkal erőteljesebb volt.

Rendelkezhetett-e Asszíria ekkora erőforrásokkal?

A kérdésre itt is igennel kell válaszolnunk. Még akkor is, ha a kiadások lehetséges nagyságát nézve nemcsak az ételeket kell figyelembe vennünk, hanem a rendkívül drága illatos kenőcsöket, amit a felirat is említ, az értékes étkészleteket, bútorokat, a szokásos értékes ajándékokat, melyekkel a vendégek szokás szerint távoztak, amit otthon meg lehetett mutatni, és ami hosszú ideig emlékeztetett a vendéglátó páratlan gazdagságára és hatalmára.

A korabeli környező világ és a saját ország, Asszíria gazdagsága elegendő lehetett ahhoz, hogy egy ilyen ünnepségsorozatot le tudjanak bonyolítani. Ha a hadizsákmányok nagyságát nézzük, akkor nemcsak azt láthatjuk, hogy mit tudtak az asszírok beszerezni erőszakkal, hanem azt is, hogy a sokkal kisebb legyőzött államok milyen erőforrással rendelkeztek ebben a korban. Ez ugyan minden alkalommal kerekített szám, de tudjuk, hogy egy jól működő írnoki csapat számolta össze a mennyiségeket, így a nagyságrendet jól jelzi. Egy átlagos kisebb államra kivetett asszír adó (sok más egyéb érték mellett) esetenként akár 100 kg arany, 3000 kg ezüst is lehetett, melyekből egy-egy hadjárat során akár tízet vagy még többet legyőztek. A nagyságrendeket egy kevésbé elfogult külső forrás is megerősíti. Az Ószövetség (2 Kir 18) a Júdára egy későbbi korban kirótt asszír adóról így emlékezik meg: *„Erre Asszíria királya kivetett Hiszkijára, Júda királyára 300 ezüst talentumot (kb. 10 000 kg) és 30 arany talentumot (kb. 1000 kg). Hiszkija kénytelen volt odaadni az összes ezüstöt, ami csak volt az Úr templomában és a királyi palota kincseskamrájában."* Asszíria ráadásul nemcsak ezekkel a bevételekkel rendelkezett, hanem ehhez még hozzájárultak a szokásos éves adók is. Ha a zsákmányolt állatok számát nézzük, akkor hasonló eredményt kapunk. Itt sem csupán az az érdekes, hogy milyen mennyiségeket szerzett Asszíria hadjáratai során, hanem a helyi nyájak nagysága is figyelemre méltó. Amennyiben valamilyen

Arany boroskancsó egy kalhui királynői sírból (Kr. e. 8. század)

számadatot megad II. Assur-nászir-apli egy-egy győzelmi felirata, egy kisebb ellenséges hatalomtól átlagosan 1–2 ezer marhát és 5–10 ezer juhot szereztek az asszírok. Ez nem mind az uralkodóé lett, részesültek belőle az ország templomai és a katonai elit is. Ugyanakkor az állatok ilyen mennyisége rávilágít arra a valószínű tényre, hogy a sokkal nagyobb Asszír Birodalom milyen erőforrásokkal rendelkezhetett. Mivel ezek a számok mindig kerekítettek,

Eunuchok beviszik az uralkodó bútorait a lakomaterembe (Dúr-Sarrukín, Kr. e. 8. század)

természetesen felmerülhet, hogy túlzó adatokról van szó, így az érvelés körkörös lenne.

Ha nem is Asszíria, de a szomszédos korabeli nagyhatalom, Urartu esetében elegendő régészeti forrással rendelkezünk, hogy ellenőrizhessük a mennyiségek hitelességét. Urartu gazdasági és katonai ereje közelített az Asszír Birodalméhoz, főleg a Kr. e. 9. század második és a 8. század első felében. Urartu területén (a mai Kelet-Törökország, Nyugat-Irán, Örményország területén) a régészek számos olyan nagy erődített raktárbázist, helyi igazgatási központot tártak fel, ahol hatalmas tárolóedények kerültek elő. Az 1000 literes, félig földbe süllyesztett pithoszokban legtöbbször bort tároltak. Legjobb állapotban Teisebaini (mai Karmir Blur, Örményország) erődraktárát sikerült szovjet régészeknek kiásni, amely egy szkíta támadásban égett le. Itt bizonyítottan legalább 350 ezer liter bort és 1800 sózott nagyvadat őriztek. Ez ráadásul nem is az egyetlen ilyen hely, emellett legalább 15 különböző urartui lelőhelyet ismerünk Kelet-Törökországból átlagosan 100 ezer literes bortároló kapacitással. Így a Kalhuban felszolgált 200 ezer liter bor egyáltalán nem tűnik túlzó mennyiségnek. Egy ilyen méretű lakoma megszervezésénél természetesen nem egyedül az alapanyagok beszerzése lehetett feladat. Meg kellett szervezni az ételkészítést, és elő kellett teremteni annak eszközeit is. A szövegek egyértelműen leírják, hogy a nagy bronzüstöket tömegesen zsákmányolták más hatalmaktól.

A személyzet teljes nagyságát nehéz megbecsülni, de egy valamivel későbbi adminisztratív szövegünk arról tudósít, hogy egy asszír királynői háztartásban 400 szakács, 400 cukrász és 220 pohárnok szolgált. A király esetében ezek a számok is nagyobbak lehettek, a szövegünk a palota 1500 szolgálóját említi, de ők inkább az udvartartás magasabb rangú tagjai lehettek, a tényleges személyzet létszáma biztosan nagyobb volt.

A kalhui lakoma híre a világban

A vendégsereg összetétele egyértelműen jelzi, hogy a lakoma célja részben az újra nagyhatalommá vált Asszír Birodalom belső kohéziós erejének növelése volt, részben pedig az, hogy a világ különböző égtájai felé eljusson az új palota, a hozzátartozó kert, a város pompájának és az eseménynek a híre. Itt összpontosultak a Világ különböző tájainak értékei: monumentális építészet, nagy hatású domborművek és hatalmas kapuőrző lények, figurális ábrázolásokkal ellátott festett és színes mázas téglával borított terek, illatos faanyagokból készült óriási ajtószárnak és gerendák, a kertek különleges növényei és állatai, a király és környezetének értékes hímzett kelméi és drágakövekkel kirakott ékszerei, elefántcsont borítású bútorok, arany és ezüst étkészletek, változatos, egyedi ízű ételek és bőségesen mért alkoholos italok. Az új főváros nemcsak központja lett az egész földi világnak, hanem képmása is. Szíria, Fönícia és Kelet-Anatólia küldöttei személyesen élhették át Asszíria nagyságát, erejét és gazdagságát. A fényűző építészeti háttérben zajló lakoma pazarló luxusa szinte korlátlan erőforrásokról tanúskodott, ennek hatása pedig magával ragadó lehetett. A tartós hatásról a drága ajándékok gondoskodhattak, ezek közé tartozhatott az is, hogy az előkelők haza is vihették ivóedényüket. A kalhui lakomáról nemcsak a közvetlen környező világ szerezhetett tudomást, hanem a föníciai városok, Türosz és Szidón kereskedői a távoli Nyugaton, a görög világban, Itáliában és Hispániában is elmesélhették a történteket, és élményszerű leírását adhatták az eseményeknek. Jól ismert, hogy a keleti térség követendő mintát adott a nyugaton felemelkedő arisztokrácia számára is, így befolyásolva Európa anyagi és szellemi kultúráját. A Mediterráneum orientális művészetének és kultúrájának formájára ez az óriáslakoma erőteljesen hathatott.

Assur-bán-apli királyt vadászat közben ábrázoló dombormű a ninivei Északi Palotából. Az uralkodó díszes ruhát, diadémot és hosszú csizmát visel (Kr. e. 668–631)

AZ ÚJASSZÍR LUXUS VIZUÁLIS MEGNYILVÁNULÁSA

Kutyifa Ákos

Az öltözködés és a fizikai megjelenés az első mezopotámiai civilizációktól kezdve napjaink fogyasztói társadalmáig a társadalmi kommunikáció egyik legfontosabb eszköze. Az identitás kifejezésén túl a ruházat viselőjének társadalmi rangját, foglalkozását vagy épp gazdasági helyzetét is jól mutathatja. Nem véletlen az sem, hogy a középkori feudális Európában például ruharendeletek szabályozták, hogy a különböző társadalmi osztályokba tartozók milyen ruhát viselhettek.

Meglepő, hogy az ókori mezopotámiai ruhatípusok száma a térség közel háromezer éves történelméhez és az ide bevándorolt népek sokszínűségéhez képest nem túl nagy. A Tigris és az Eufrátesz folyók által bezárt területen szinte alig érzékelhetőek regionális különbségek, ami jelzi az itt élő népesség minden politikai érdeken és ellentéten túlnyúló közösségtudatát. Mezopotámiában az öltözködés hasonló szimbolikus nyelvvel rendelkezett, mint az ékírás, a kultuszok és egyéb szokások, amelyet

Gránátalma alakú gyöngyökkel és drágakő berakásokkal díszített arany fülbevalók a kalhui királynősírokból (Kr. e. 8. század közepe)

Arany fülbevalók a kalhui királynősírokból achát és karneol berakásos, gránátalma alakú gyöngyökkel (Kr. e. 8. század közepe)

az ide betelepülő néphullámok rendszerint gyors ütemben vettek át. Az általánosan használt ruhadarabok ráadásul az évszázadok során rendkívül lassan változtak, és ezek a változások is inkább az addig meglévő ruhatár bővülését jelentették új darabokkal. A szűk háromezer év alatt mindössze két jelentős módosulást tapasztalunk. Az első nagy váltás az úgynevezett lepelruhák viselésének első időszaka után történt, kb. az Akkád Birodalom regnálása alatt (Kr. e. 24. század második fele), amikor is megjelent az úgynevezett tógaruha. A második pedig a Kr. e. 2. évezred második felére tehető, amikor is a tunika viselete terjedt el széles körben. Alapvetően az ekkor kialakult viseletet hordják ma is tradicionális öltözetként például Irakban.

A tunika Kr. e. 14–13. századi megjelenése és széleskörű elterjedése meghatározta a nagy birodalmak viseletét, így az Újasszír Birodalomét is (Kr. e. 911–609), ami a mezopotámiai vaskor legnagyobb területi kiterjedésű, legmeghatározóbb politikai, kulturális és gazdasági hatalma volt. Voltaképpen az asszírok által kialakított állami struktúra mintájára épülnek fel később az olyan nagy birodalmak, mint az Óperzsa vagy épp a Római Birodalom.

Noha az asszírok regnálása alatt tömérdek kisebb változás is történt a mezopotámiai viseletben, de az alapvető ruhadarab az egész testet befedő, ujjas tunika maradt. Egyszerű öltözetként önállóan is viselték, ám a magas társadalmi rangú személyek más ruhadarabokkal, általában különféle sálakkal vagy leplekkel kombinálva hordták.

A társadalom előkelői és az uralkodó réteg megjelenésének szerves részét képezték továbbá a különböző nemesfém ékszerek és egyéb kiegészítők: így karkötők, karperecek, lábperecek, fülbevalók, nyakékek, különböző fejfedők és fegyverek. Amelyek nemcsak fényűző megjelenést nyújtottak és jelezték a magas társadalmi státuszt, hanem a ruházattal kombinálva az ékszerek és egyéb kiegészítők egy összetett szimbólumrendszert is alkottak, ami utalt az adott személy identitására és a közösségben betöltött szerepére is.

Az asszír királyi és udvari öltözet tökéletes példáit szolgáltatják a birodalom nagy fővárosainak (Kalhu, Dúr-Sarrukín, Ninive) palotáiból előkerült domborművek ábrázolásai. Az uralkodó ezeken a domborműveken általában hosszú tunikát visel, melynek alsó részét bojtok szegélyezik. Erre egy rojtozott szélű sálat vagy leplet csavarnak különféle technikákkal. Adott alkalomtól függően

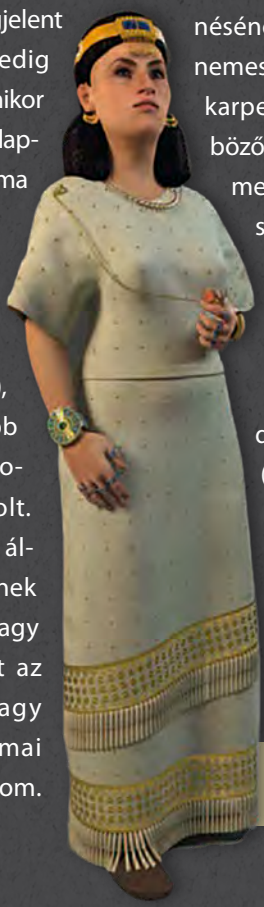

Rekonstrukció a királynői viseletről, a kalhui királynősírok I. és II. sírjainak leletei alapján

Rozetta alakú arany ruhadíszítések a kalhui királynősírokból (Kr. e. 8. század közepe)

Szőlőlugas-jelenet a trónon ülő királynővel és a klinén fekvő uralkodóval. Dombormű Assur-bán-apli ninivei palotájából (Kr. e. 668–631)

más és más felcsavarási technikákat használtak, így a felső sálruha más-más stílusban helyezkedett el az uralkodón. Ezeket a különböző felcsavarási technikákat sajnos azonban a mai napig nem sikerült rekonstruálni. Mind a tunika, mind a felső sálruha anyagát jellemzően színes hímzéssel vagy a ruha anyagába bevarrt kis méretű arany vagy ezüst fémdíszekkel dekorálták. Ezek az úgynevezett brakteáták a bekarcolt díszítések formájában mutatkoznak meg a domborműveken ábrázolt ruhák felületén.

Az uralkodó megjelenésének jellegzetes eleme a fezszerű, hegyes asszír süveg. Ezt a kezdetektől fogva egyesítették a hatalom hagyományos jelképével, a diadémmal, amelyet általában rozettákkal díszítettek, és egy hosszú szalag lógott le róla. Bizonyos eseményeken, például vadászatok alkalmával a király csak az arany diadémot viselte. A lábbelik tekintetében az asszír viseletben már általános a szíjakkal felerősített bőrszandál, de vadászatkor megjelenik a katonai viseletből átvett magas szárú csizma is.

Az udvari férfiviselet fontos komponensei voltak még az ékszerek is – a hosszúkás kereszt alakú fülbevalók, a mindkét karra felhúzott díszes (sokszor állatfejes végű) karperecek és rozettás karkötők –, melyeket nem csak az uralkodó hordott. A viselet része volt még a rövid kard, amely hüvelyének vége sokszor kettős oroszlántestben végződött. Továbbá a kézben tartott jogar/buzogány vagy pásztorbot, amik a hatalom általános jelvényei voltak Asszíriában.

A trónörökös és a magas rangú tisztségviselők viselete sok tekintetben hasonló volt az uralkodóéhoz. A domborműveken megfigyelhető legfontosabb különbség, hogy a fezszerű fejdísz helyett ők csak a rozettás díszű diadémot viselik (vagy egyáltalán nem hordanak fejfedőt). Tunikájuk szövete kevésbé díszes, és a testükre csavart sál, mind a feltekerés technikájában, mind típusában különbözik az uralkodóétól.

Az asszír férfi megjelenés és testkép elengedhetetlen alkotóeleme volt a hosszú, ápolt, fürtökbe rendezett, egyenes végűre vágott szakáll és a vállig érő, dús haj. A szakállviselet az egész asszír férfi lakosságra jellemző volt, ez alól csak egy szűk magas rangú udvari tisztségviselőkből álló csoport, az eunuchok voltak kivételek, akik a művészeti ábrázolásokon arról ismerhetők fel, hogy nem hordanak szakállt. A szakáll hosszának lehetett valamilyen hierarchiajelző szerepe is, a domborműveken ugyanis jól látszik, hogy mindig a legmagasabb rangú tisztségviselőnek vagy az uralkodónak van a leghosszabb arcszőrzete. Megfigyelhető még, hogy az uralkodót és a társadalom előkelőit feltűnően erős izomzattal ábrázolják. Ez azonban nagy valószínűséggel nem a valóságot, hanem a kor normáinak megfelelő idealizált testképet tükrözte. E szerint

Az uralkodót ábrázoló dombormű II. Assur-nászir-apli Északnyugati Palotájából Kalhuból. Ruháján és fejdíszén brakteátás díszítéssel (Kr. e. 883–859)

Drágakő berakásokkal és összetett díszítéssel ellátott aranykarkötő a kalhui királynősírokból (Kr. e. 8. század közepe)

az ország és a társadalom legmagasabb fokán álló személyeket határozott tekintettel, izmos végtagokkal, esztétikus testfelépítéssel és stabil testtartással jelenítik meg. Ezzel is azt sugallva, hogy ők uralkodásra és az ország vezetésére termettek. A mezopotámiai művészetben a kezdetektől ilyen módon ábrázolták az uralkodókat.

Lazúrkő gyöngyökkel díszített aranykorona a kalhui királynői sírok III. sírjából (Kr. e. 8. század közepe)

Az asszír udvar női tagjairól ugyanakkor nagyon kevés képi forrással rendelkezünk, s ezek is legtöbbször töredékesek. Egyedi betekintést nyújt az előkelő hölgyek viseletébe a II. Assur-bán-apli (ur. Kr. e. 668–631) ninivei palotájából előkerült szőlőlugas-jelenet. A domborművön a klinén [ágyszerű kerevet – a szerk.] fekvő uralkodó mellett felesége ül egy magas trónon. A királyné karperece és karkötője ugyanolyan, mint a királyé, sőt még fülbevalójuk is megegyezik. Fontos megemlíteni, hogy a fülbevalók nem kizárólag a női megjelenés részét képezték, hanem a férfiak viseletének is szerves alkotóelemei voltak. A hosszú tunika és az arra tekert sál már más típusú. Hasonlóan az uralkodóéhoz a női ruha egész felülete gazdagon díszített kör alakú lemezekkel, amelyek a valóságban valószínűleg nemesfémből (aranyból vagy ezüstből) készülhettek. A királynői viselethez szorosan kapcsolódik a várfalat idéző motívum (az úgynevezett pártázatos díszítés), amely nemcsak a sálruhájának a szegélyén, hanem a fejdíszén is megjelenik. A várfal mintájú fejdísz a királynők általános viseletének számított.

Az ábrázolás a jelenet bensőségességét emeli ki, így az már korábban is egyértelmű volt, hogy a királynő nem a teljes ékszerkészletével és nem a legdíszesebb ruhájában jelenik meg itt. Mégis óriási meglepetés volt a kutatásban a kalhui királynősírok leletanyagának gazdagsága és sokszínűsége. Az iraki régészek által 1988-1989-ben felfedezett három sírbolton belül több koporsóban talált összetett díszítésű arany és ezüst fülbevalók, karkötők, karperecek, bokaperecek, nyakékek és fejdíszek olyan technikai és formai változatosságot tártak a kutatás elé, amely jelentősen kibővítette az asszír viseletről alkotott képünket. A sírok a Kr. e. 9–8. század közé keltezhetők. A rengeteg komplex díszítésű drágakő berakásos aranyból készített darab közül kiemelkedik a III. sír 2-es koporsójában, egy leánygyermek fején megtalált fejdísz. Az aranykorona teljes egészében aranyból készült, szőlőlevelek, kék lazúrkő berakással készült szőlőfürtök, rozetták, gránátalmák és négyszárnyú *apkallu*k (bajelhárító mitikus lények) dekorálják. Feltételezhetjük, hogy hasonlóval vagy talán még díszesebb és finomabb kidolgozású darabokkal a királynők is rendelkezhettek.

A kalhui királynősírok leletei alapján ugyanakkor az asszír férfiviseletre is következtetni tudunk, hiszen mint az fentebb látható, a legtöbb típus uniszexnek számított. A férfi- és női viselet között a határ tehát meglehetősen vékony, szimbolikus volt.

Az újasszír öltözködés és viselet a birodalom 300 éves fennállása alatt csak csekély mértékben változott. Ez a változás is leginkább az ékszerek típusainak kibővülését, valamint a tunika és a sálruha díszítettségének átalakulását jelentette. Összességében az asszír előkelők csillogó, luxushatást tükröző megjelenése, öltözködése a görög történetírók által gyakorta emlegetett későbbi csodás óperzsa gazdagság prototípusa volt.

II. Sarrukínt és a trónörököst ábrázoló dúr-sarrukíni (horszábádi) dombormű rajza. Mindketten hosszú tunikát és sálruhát viselnek (Kr. e. 721–705)

Kutyifa Ákos

APKALLUK

AZ ASSZÍROK HÉT BÖLCSE 27

Az Újasszír Birodalom (Kr. e. 911–609) a Közel-Kelet vaskorának legnagyobb területi kiterjedésű és legmeghatározóbb kulturális, politikai és gazdasági hatalma volt, amely alapjául szolgált a későbbi nagy államalakulatok kialakulásának. Előbb az Óperzsa, majd a Római Birodalom is sokat merített az asszírok által kiépített birodalmi struktúrából.

Az újasszír társadalom hitvilága a mai ember számára talán nem annyira közismert, mint az időben és térben közelebb lévő ókori görög és római vallás. Az asszír panteon azonban egy sokkal rejtélyesebb, misztikusabb és összetettebb egészet alkot, mint a későbbi, hasonlóan többistenhitű vallások.

Az istenek mellett az asszír mitológia főszereplői a démonok, akiket alapvetően két csoportra tudunk bontani: a bajt hozó és az emberi létet veszélyeztető, illetve a segítő és az emberi létet védelmező démonokra. Utóbbiakhoz tartoznak a szárnyas, bajelhárító védőszellemek, az *apkallu*k („bölcsek”, sumer nyelven: ABGAL), akiket a szakirodalomban gyakran géniuszként említenek. Ez az elnevezés az emberek világában betöltött szerepükre is utal. Kiemelt jelentőségüket mutatja továbbá az a tény is, hogy az újasszír paloták monumentális falilapjain előszeretettel ábrázolják őket. Mi több, a mágikus lények csoportjából az *apkallu*k szerepelnek legtöbbször domborműveken az újasszír paloták ortosztátjain [álló, faragott kövein – a szerk.] – csak II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 883–859) kalhui Északnyugati Palotájában kb. 186 alkalommal. Ami fontos jelzője annak, hogy az *apkallu*k elképzeléseik szerint erőteljes és közvetlen kapcsolatot ápoltak az asszírokkal.

Érdekes, hogy az Elő-Ázsia-kutatás eleinte nem tudta konkrét mitológiai entitáshoz társítani ezeket a rendkívül nagy számban ábrázolt szárnyas, de emberi külsővel rendelkező keveréklényeket. Azonban az egyes lakóházak rituális védelmi szövegeinek, valamint a házak különböző pontjain elhelyezett betegségek és más rontások ellen

Emberfejű *apkallut* ábrázoló domború II. Sarrukín dúr-sarrukíni (horszábádi) palotájából (Kr. e. 721–705)

Madárfejű *apkallut* ábrázoló domború II. Assur-nászir-apli Északnyugati Palotájából Kalhuból (Kr. e. 883–859)

Madárfejű *apkalluk* a stilizált fa két oldalán a rituális tisztítóeszközzel és vödörrel („beporzás-jelenet"). Kr. e. 883–859.

A trónbázis mögött elhelyezkedő dombormű II. Assur-nászir-apli kalhui Északnyugati Palotájának trónteréből. Az asszír király a stilizált fával és *apkallu*kal (Kr. e. 883–859)

védő figurák vizsgálatából kiderült, hogy ezeket a mitológiai *apkallu*kként kell meghatározni. Ezeket a figurákat, amelyeket alapvetően agyagból vagy fából készítettek, a lakóházak meghatározott pontjain helyezték el. Általában azokon a helyeken, ahol úgy gondolták, hogy a gonosz, ártó démonok könnyebben jutnak be az adott épületbe. Ezek az úgynevezett liminális (avagy átmeneti, határhelyzeti) terek, mint például a helyiségek sarkai, ajtói/átjárói, a küszöbök vagy éppen az ágy fejtámla felőli része.

Szárnyas *apkallu*kat ábrázoló agyagfigurák

Az *apkallu*k általánosan három formában jelennek meg az újasszír művészeti alkotásokon: szárnnyal, antropomorf formában ember- vagy madárfejjel, illetve szárny nélkül halruhában. A birodalom hajnalán, II. Assur-nászir-apli uralkodása alatt a hal*apkallu* ábrázolása a palotadomborművekről hiányzott, csak az ekkor emelt Ninurta-templomban szerepelt fali domborműveken. Később Szín-ahhé-eríba (Kr. e. 704–681) ninivei Délnyugati Palotájában már jóval többször ábrázolják az ortosztátokon. A hal*apkallu* gyakori eleme a bronzplakettek jeleneteinek is, melyek a betegségek megelőzésére vagy elhárítására voltak hivatottak. Az ilyen kompozíciók középpontjában általában egy beteg fekszik, aki mellett egy-egy halruhás *apkallu* áll kétoldalt, körülöttük ártó és bajelhárító démonok, illetve különböző istenek szimbólumai sorakoznak. Ebből az ábrázolástípusból, valamint ékírásos szövegekből tudunk következtetni arra, hogy valószínűleg a ráolvasást végző papok egy gyógyító rituálé közben a valóságban is halat imitáló ruhát viselhettek.

A leggyakoribbak azonban az emberfejű szárnyas *apkallu*k különféle formái. Ha rozettás fejpántot viselnek, általában egyik kezükben vadkecskét vagy szarvast, a másikban egy ágat vagy egy virágot tartva jelennek meg. Ha szarvkoronát (a mezopotámiai művészetben a szarvkorona jelzi azt, hogy viselője az istenek világából származó, természetfeletti lény) viselnek, akkor számos tárggyal reprezentálhatják őket: *mulillu*val és *banduddû*val (ezek egy toboz formájú rituális tisztítóeszköz és egy rituális vödör akkád nyelvű elnevezései), buzogánnyal, virággal vagy gránátalmaággal, de állattal soha.

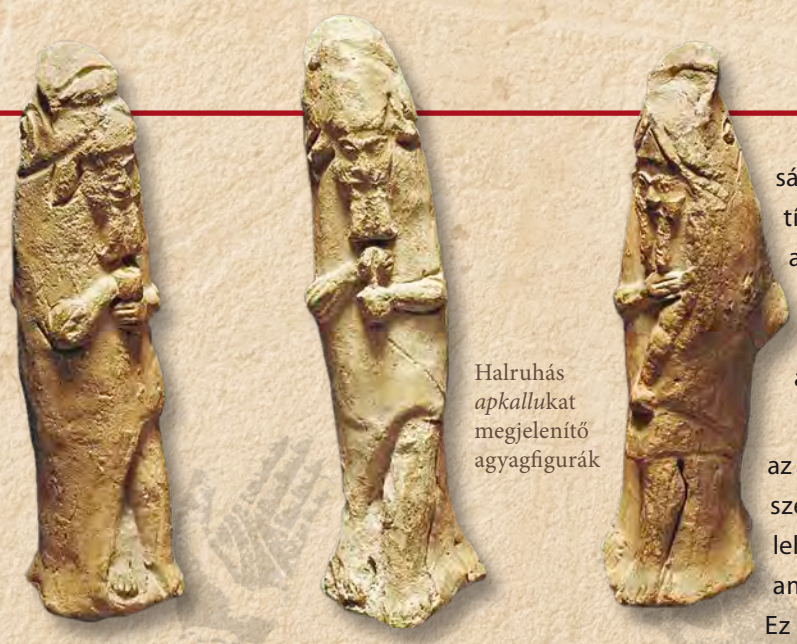

Halruhás *apkallu*kat megjelenítő agyagfigurák

ságának oltalmazása, azaz lelkének megtisztítása lehetett. Az özönvíz előtti királyokat az *apkallu*k szolgálták mint védelmezők és tanácsadók, akik birtokában voltak egy bizonyos létfontosságú titkos tudásnak, amellyel az átlagember nem rendelkezett.

Ebből kifolyólag az újasszír palotákban az általános apotropaikus [bajelhárító – a szerk.] szerepük mellett vizuális emlékeztetőjegyei lehetnek annak a különleges, titkos tudásnak, amelyet ezek a keveréklények birtokolnak. Ez a tudás nemcsak a hétköznapi értelemben vett tudományokat vagy az írástudói kultúrát foglalta magába, hanem a kozmosz ősi fázisait is, amelybe az *apkallu*k eredetileg tartoztak. Az irodalomhoz hasonlóan a képzőművészetben is nagy hangsúlyt kívántak fektetni arra, hogy a speciális, ősi ismereteket az *apkallu*k közvetítik a jelenlegi világnak (pontosabban Asszíriának) vagy csak magának az uralkodónak. Assur-bán-apli (Kr. e. 668–631) a könyvtárából előkerült egyes feliratokon hosszasan taglalja, hogy Adapától, a bölcsesség istenének szolgájától (aki egyike az ősi bölcseknek, azaz ő is egy *apkallu*) megtanulta a titkos

Rozettás faágat tartó emberfejű *apkallu* a kalhui Északnyugati Palotából (Kr. e. 883–859)

Sokszor illusztrálnak továbbá madárfejű *apkallu*kat, amelyek minden esetben egy *banduddû*val jelennek meg. A kutatásban régóta kérdés, hogy vajon melyik ragadozó madár fejét imitálják ezekben az esetekben. A leginkább elfogadott feltételezés szerint ez sas vagy keselyű képmása lehet.

Bajelhárító szerepükön túl az *apkallu*k jelenléte a tudással és bölcsességgel kapcsolható össze, hiszen eredetileg az asszír hitvilágban ők voltak az ősi, titkos tudás birtokosai, az özönvíz előtti világ bölcsei. A mitológiai történetekben az *apkallu*k Enki/Ea isten felügyelete alá tartoztak, aki a bölcsesség, varázslás és a művészetek istene volt.

Az újasszír művészet gyakori eleme az úgynevezett „beporzásjelenet", amelyben két *apkallu* egymással szemben szimmetrikusan közrefog egy, a kutatásban „stilizált fa"-ként emlegetett objektumot avagy az uralkodó alakját. Ez a jelenet egyaránt megjelenik a palotadomborműveken, pecséthengereken és elefántcsont faragványokon is. Az *apkallu*k ekkor általános eszközeiket tartják: felemelt jobb kezükben a *mulillu*t (azaz a rituális tisztítóeszközt) és leengedett bal kezükben a *banduddû*t (azaz a rituális vödröt). A jelenet jelentéséről sokfajta elképzelés született, és a mai napig nincs róla a kutatásban általánosan elfogadott magyarázat.

Szárnyas, emberfejű *apkallu*kat ábrázoló pecséthenger

Az *apkallu*k a mitikus megtestesítői lehetnek a királyi udvar tudósainak is, akiknek elsődleges feladata az uralkodó védelme és erkölcsi tiszta-

tanokat: az asztrológiát, a májjóslást, a matematikát és a nehéz szövegek olvasását. Emellett reprezentálhatják annak az archaikus, letűnt kozmosznak a fenntartását, amelyhez eredetileg tartoztak. Az azonban teljes bizonyossággal dokumentálható, hogy az *apkallu*k jelenléte mint szárnnyal rendelkező kisebb istenségek, mindig a metafizikus, nem emberi világba helyezi a jeleneteket.

Megfigyelhető az is, hogy az uralkodót és az *apkallu*kat egyaránt feltűnően erős izomzattal ábrázolták az asszír művészek. Ez azonban minden bizonnyal nem a valóságot, hanem a kor normáinak megfelelő idealizált formákat tükrözte. E szerint az uralkodót határozott tekintettel,

Gyógyító halruhás *apkallu*kat bemutató bronzplakett

Egy halruhába öltözött *apkallu* kalhui domborművének rajza

izmos végtagokkal, arányos testfelépítéssel és stabil testtartással reprezentálják, amely azt sugalmazza, hogy az adott személy uralkodásra és vezető szerepre született. A mezopotámiai történelem korábbi időszakaiból is találunk példát az ilyen típusú ábrázolásokra, például Narám-Szín vagy Gudea esetében. További közös jellemvonásnak számít a nagy és jól megformált, ápolt arcszőrzet. A mezopotámiai kultúrában az ilyen típusú szakáll a tökélyre fejlesztett férfiasságot szimbolizálta és a korszakban az uralkodók attribútumává is vált. Ez is kihangsúlyozta az uralkodó férfiasságát, érettségét az uralkodásra, nemességét és hogy ő a leghatalmasabb vezető. Továbbá egyes esetekben az uralkodók feliratokban, azt állítják, hogy az istenek tették tökéletessé és uralkodásra alkalmassá kinézetüket, kijavítva a hibáikat. Ilyen feliratok megjelennek például II. Adad-nírárínál (Kr. e. 911–891): *„közbelépett, hogy külsőmet úri megjelenéssé dolgozza át, kijavította és tökéletesített a tulajdonságaim”*; vagy Assur-bán-aplinál: az istenek *„pompás alakot adtak nekem és hatalmas erőt”*. Az *apkallu*k és az uralkodó közötti szoros kapcsolat abban is megmutatkozik, hogy képmásuk (arcuk és alakjuk) gyakorlatilag megegyezik, illetve mindketten hasonló rozettás karkötőt viselnek, ezzel is bizonyítva, hogy az uralkodó isteni támogatást és kegyet élvez. Továbbá az *apkallu*k mint apotropaikus istenségek jelenléte megerősíti, hogy az uralkodó isteni védelemben és tekintélyben részesül.

⬠⬠⬠

Nyomozás egy csempészett urartui bronzkincs után

A *Határtalan Régészet* interjúja Dezső Tamással, az ELTE BTK Asszириológiai és Hebraisztiaki Tanszékének egyetemi tanárával egy műkincscsempészet révén Magyarországra került urartui bronzkincsről.

Az M5-ös autópálya 71. kilométerszelvényénél 2016. szeptember 29-én a Nemzeti Adó- és Vámhivatal munkatársai egy török rendszámtáblájú kamiont állítottak meg. A teherautó átvizsgálása során a vezetőfülkéből végül összesen 101 közel-keleti műtárgy került elő, melyeket a sofőr elmondása szerint Isztambulból Lengyelországba kellett volna szállítania, s a fuvarért cserébe pedig 300 eurót kapott. A lefoglalt, antiknak vélt műtárgyakat a NAV munkatársai a Szépművészeti Múzeum raktárába szállították. A nyomozó hatóság végül az Eötvös Loránd Tudományegyetem három régész oktatóját, Dezső Tamást, Kalla Gábort és Niederreiter Zoltánt kérte fel a lefoglalt anyag megvizsgálására. Az általuk készített szakértői vélemény alapján elmondható, hogy a csempészett áru több, jól elkülöníthető tételt tartalmazott, ezekben helyet kaptak eredeti ókori tárgyak és modern hamisítványok egyaránt.

A Nero-aranyak

A hamisítványok egy része igen gyenge minőségű – az egyik szakértő, Kalla Gábor szavaival „bazári áru” –, a lefoglalt pecséthengerek, kőedények és a Gudea-szobor utánzata azonban kiemelkedő minőséget képvisel, s ezek a tárgyak minden bizonnyal igen borsos áron keltek volna el a feketepiacon. E hamisítványok előképei jól ismert múzeumi tárgyak voltak, és a hitelesség érdekében még ékírásos feliratokat is rájuk vésték, meglehetősen jó minőségben, azonban az ékírás valódi ismerete nélkül.

Az eredeti ókori műtárgyak csoportjához sorolható az a 14 darab, egyenként 8 grammos római aranyérme *(aureus)* is, melyek Nero (Kr. u. 54–68) és Vespasianus (Kr. u. 69–79) uralkodása idején készültek. A szállítmány legértékesebb részét azonban egy edényekből, lószerszámokból, harcikocsi-alkatrészekből és fegyverekből álló bronzkincs képezte. Az ókori – Asszíriával szomszédos –

A gyűjtemény egy része

Urartu államából származó leletegyüttest végül Dezső Tamás, Niederreiter Zoltán és Bodnár Csaba dolgozta fel, a tárgyak katalógusát 2021-ben publikálták (Tamás Dezső – Zoltán Niederreiter – Csaba Bodnár, *Urartian Bronzes: A Preliminary Report on a Looted Hoard of Urartian Bronzes*. [Antiqua et Orientalia 8 – Assyriologia 11.] Budapest: Eötvös University Press 2021).

Bronzüst bikafejes rátéttel

– A leletegyüttest látva honnan lehetett tudni, hogy a bronzkincs az ókori Urartuból származik, és nem mondjuk a Kr. e. 1. évezred első felének más ókori keleti kultúrájából, Phrügiából, Föníciából vagy éppen Asszíriából?

– A kincslelet leglátványosabb darabját képező bronzüst úgynevezett bikafejes rátéttel készült, és Ulf Jantzennek a szamoszi Héra-szentélyből előkerült keleti bronztárgyak alapján készült tipológiájából elég világosan látszik, hogy az üstökre illesztett különböző fogantyúk többékevésbé kultúraspecifikusak: a szirént ábrázoló rátéttel rendelkezők Phrügiához, a griffesek Levante térségéhez, a bikafejesek általában Urartuhoz köthetők. Ám a legfőbb érv, hogy a leletegyüttes öt darabján is ékírásos felirat található: a lovak fejdíszének részét képező csengettyűk közül három példányon is a *„Menua tulajdona”* felirat, míg a kocsitengely végeit borító két bronzkupakon az *„Argisti tulajdona”* szöveg olvasható. Menua Kr. e. 810 és 785 között uralkodott Urartuban, Argisti nevű királyból ugyanakkor kettő is volt, egyikőjük a Kr. e. 8. század középső harmadában, a másikuk a Kr. e. 7. század első felében uralkodott. Ezek alapján a kincslelet darabjai is a Kr. e. 8–7. századra keltezhetők.

Pecséthenger-hamisítvány

– Csupán a tárgyak alapján lehet következtetni a leletek eredeti kontextusára?

– Valószínű a funerális [azaz temetői/temetkezési – a szerk.] kontextus, azaz feltételezhetően egy harcos sírjából származnak a darabok, melyeket eredetileg sírmellékletként helyezhettek el: a bronzedények (a libációhoz [italáldozathoz – a szerk.] használatos phialék [kerámiából vagy fémből készült csészetípus – a szerk.] és a már említett üst a háromlábú állványával) mellett egy sisak, három tegez, lószerszámok és -díszek, illetve harcikocsialkatrészek találhatók az együttesben, ugyanakkor nincs benne sem páncél, sem fegyverek, sem pedig pajzs.

– Tehát ez egy hiányos együttes?

– Igen, és ennek több oka is lehet. A sír teteje valamikor beszakadhatott – ezt valószínűsíti a bronztárgyak jelentős részén megjelenő vízkő, valamint az is, hogy a tárgyak egy része (például a sisak) összenyomódott –, és elképzelhető, hogy a sír azon része, ahol a hiányzó tárgyak voltak, a törmelék alatt maradt, így a rablóásatást végzők nem jutottak hozzá az ott fekvő darabokhoz. Ugyanakkor az is előfordulhat, hogy a fegyverek, a pikkelypáncél és a pajzsdudor eredetileg vasból készültek (a teljes megmaradt leletegyüttesben csupán egyetlen vastárgy található, egy erősen korrodálódott zabla). Elképzelhető tehát, hogy a csempészek nem tartották elég értékesnek a nagyon rozsdás vastárgyakat, fel sem szedték vagy eldobták őket, s ezért nem képezik ezek az együttes

A Gudea-szobor másolata

Gudea eredeti szobra (Louvre, Párizs)

Nyíltartó tegez

részét. És persze az is előfordulhat, hogy a hiányzó tárgyakat egy másik kamionnal szállították, amelyik nem akadt fenn a hatóságok ellenőrzésén.

– Meg lehet mondani a tárgyak vizsgálata alapján, hogy hol lehetett ez a sír?

– Az ókori Urartu a mai Törökország, Örményország és Irán egyes területein, a három nagy tó (Van, Szeván és Urmia) közötti és körüli vidéken feküdt. A tárgyakon található lerakódások és vízkő természettudományos vizsgálatával talán közelebbit is tudnánk mondani.

– Ilyen vizsgálatokra ezek szerint nem került sor?

– Nem, a leletek kérdéses jogi státuszára tekintettel a tárgyak megtisztítására és a lerakódások vizsgálatára végül nem került sor. A leletek azóta már visszatértek Törökországba.

Ló fejdíszéhez tartozó csengettyű

A török kollégák viszont figyelmünkbe ajánlották a Doğubayazıt városában működő Ahmet Köroğlu Gyűjteményben található urartui bronzkincset, melynek darabjai mintha kiegészítenék a Magyarországon lefoglalt együttest. Azok a bronzok valószínűleg Patmoszból származnak (a helyszín a Van-tótól északra található, Törökország Ağrı nevű tartományában). De természetesen semmi bizonyos nem mondható ezzel kapcsolatban.

– Mennyire számít jelentősnek a kamionból előkerült urartui bronzkincs?

– A leletegyüttes több szempontból is igen jelentős. Egyrészt olyan kiemelkedő minőségű darabokat is tartalmaz, mint a fent említett bronzüst a hozzátartozó tripoddal (azaz háromlábú állvánnyal). Az épségben fennmaradt urartui bronzüstök pedig meglehetősen szűk csoportot alkotnak, ehhez hasonlóból mindössze hat példányt ismerünk. Másrészt a kiemelkedő urartui bronztárgyak jelentős része a nagy görög templomok (szamoszi Héraion, Delphoi, Ida-hegy, Dódóna) kincstáraiból került elő, és a darabok még az ókorban fogadalmi ajándékként kerültek oda, tehát eredeti tárgyi és kulturális kontextusuktól megfosztva maradtak ránk.

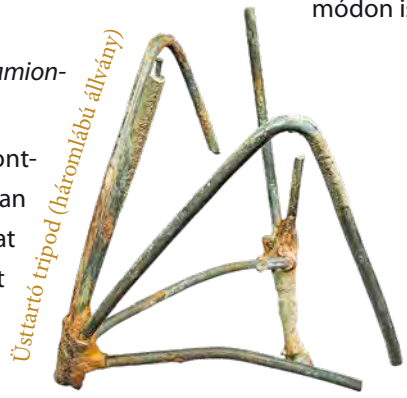

Üstartó tripod (háromlábú állvány)

Ha szakember tárta volna fel e törökországi sírt (vagy sírokat) akkor esély lett volna arra, hogy végre e tárgyak eredeti kontextusát is megfigyelhessük, ez a rablóásatás és az illegális műkincskereskedelem miatt most megint csak meghiúsult, de hátha egyszer szerencséje lesz majd a régészettudománynak is, és sikerül egy hasonló leletekből álló síregyüttest hiteles ásatás során, jól dokumentált módon is feltárni…

✿ ✿ ✿

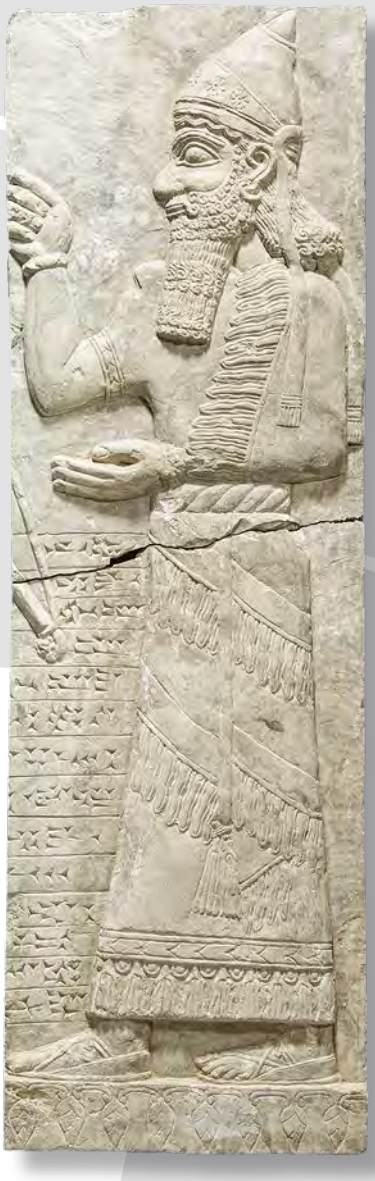

Palotadombormű-hamisítvány

Vér Ádám

LÁKIS OSTROMA

II. Sarrukín asszír király (Kr. e. 722/721–705) Kr. e. 705-ben az anatóliai Tabal országa ellen [Tabal a Hettita Birodalom bukása után annak területén létrejött kisebb királyság volt – a szerk.] vonult seregével, ám egy másik királyság, Kullumu királya, Gurdi ellen vívott csatában elesett, az asszír sereg elmenekült, s még az uralkodó holttestesem került elő. A tényt, hogy a világ akkori legerősebb birodalmának feje ilyen méltatlan módon távozott, számos vazallusa intő jelnek vélte, és fellázadt az asszír hatalom ellen. Az új király, Szín-ahhé-eríba (Kr. e. 704–681) uralkodásának első éveiben ezeket a lázadásokat igyekezett leverni: először a babilóni Marduk-apla-iddina (a bibliai Meródak-Baladán) ellen vonult, utána a Zagrosz-hegység államait hódoltatta, végül harmadik hadjárata során (Kr. e. 701-ben) pedig az Eufrátesztől nyugatra eső területekre vezette seregeit.

➤ A ninivei Délnyugati Palota alaprajza a XXXVI. terem környezetében

E hadjárat három fő részre osztható: az első szakaszban az asszír hadsereg északról dél felé vonulva a Földközi-tenger partján hódoltatta és adóztatta meg a föníciai városokat. A második szakaszban az asszírok elfoglalták a filiszteus városokat, majd a hadjárat legdélibb pontján, Elteknél vereséget mértek a lázadók támogatására érkező egyiptomi hadseregre. A harmadik szakaszban a tengerparttól keletnek fordulva az asszír csapatok végigpusztították Júda királyságát, megostromolták az erődített településeket és a júdai királyt, Hiszkiját (a Bibliában Ezékiás, az asszír forrásokban Hazaqiyau) végül körülzárták Jeruzsálem városában.

A hadjárat részleteiről – az ókori Kelet történetében egyedülálló módon – négy különböző forrásból is értesülünk. Egyrészt fennmaradt Szín-ahhé-eríba királyfelirata, mely részletes beszámolóját adja az eseményeknek, természetesen a forrástípusra jellemzően meglehetősen elfogult módon, azaz a királyi propaganda szemszögéből mutatva be az eseményeket. A Biblia a második forrás, amelynek három szakasza is megemlékezik Szanhérib (Szín-ahhé-eríba) támadásáról (2Kir 18–20; 2Krón 32; Iz 36–39), éppen fordított perspektívát nyújtva a hadjárat történetéhez. A harmadik forrás a nini-

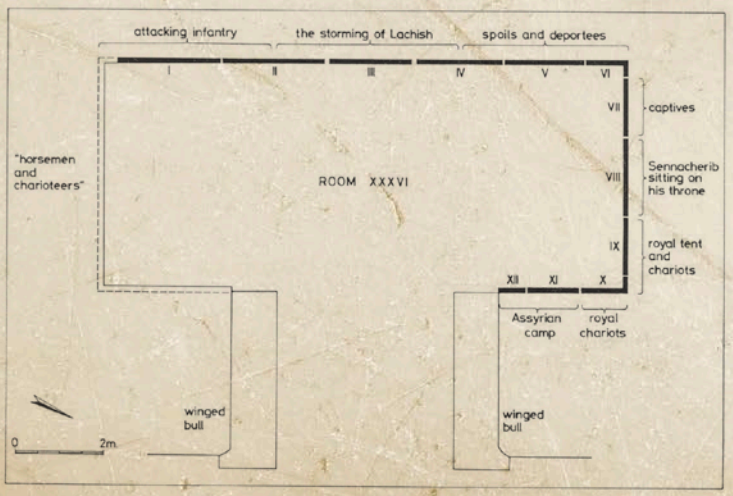

➤ A Lákis-terem domborműveinek tematikája

vei Délnyugati Palota egyik termének falain maradt fenn, ezeken a palotadomborműveken ugyanis a hadjárat egyik kiemelt fontosságú eseményét, Lákis városának ostromát ábrázolják. S végül magának Lákis lelőhelyének (a mai Tell ed-Duweirnek) a régészeti feltárása során is számos, az asszír ostrommal kapcsolatos lelet került napvilágra. A négy forráscsoport együttese révén szokatlanul pontos képet kaphatunk a hadjárat eseményeiről. Nézzük tehát sorban ezeket!

Az asszír királyfelirat szövege

„És Hazaqiyau [Hiszkijá/Ezékiás], *a Yaudi* [Júda] *országbeli, aki nem hódolt meg az igámba: 46 erős városát, fallal kerítettet, és a kis városokat, amelyek ezek környékén vannak, amelyeknek száma sincs, töltés hányásával és ostromgép közelvivésével, gyalogos roham harcával, alászással, réssel, létrával körülzártam, elfoglaltam. 200 ezer 150 embert, kicsit és nagyot, férfit és nőt, a lovakat, öszvéreket, szamarakat, marhákat és juhokat, melyeknek száma sincs, a belsejükből kivezettetvén, a zsákmányba számláltam. Őt magát, mint a ketrec madara, Urszalimmu [Jeruzsálem] város belsejében, királysága városában, olyanná tettem: sáncokat hányatván ellene, a város kapuján kijövőt visszafordítottam gyalázatához.* […] *Ő, Hazaqiyau – uralmam fényének félelme levervén őt, az arabok és jó katonái, akiket Urszalimmu, királyi városa megerősítésére vitetett be, kudarcot vallottak – 30 biltu arannyal, 800 biltu finom ezüsttel, antimónnal, drágakővel, nagy …-kövekkel, elefántcsont ágyakkal, elefántcsont támlájú székekkel, elefántbőrrel, elefántagyarral, usu-fával, taszkarinnu-fával, minden néven nevezendő súlyos értékkel, valamint lányaival, palotája nőivel, énekesekkel, énekesnőkkel, Ninuába* [Ninivébe], *uralmam városába utánam küldte követét, ide hozatván ezeket, s hogy adót fizessen nekem és szolgaságomat teljesítse."* (Taylor-prizma; Komoróczy Géza fordítása, *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Szerk.: Harmatta János 172).

A szövegben jelzett 30 és 800 *biltu* kb. 900, illetve 2400 kg-nak felel meg (1 *biltu* = kb. 28-29 kg). A *biltu* nagyjából megegyezik a görög *talanton* vagy a római *talentum* mértékegységgel.

A Biblia szövege

2Kir 18,13–14: *„Ezékiás király tizennegyedik évében felvonult Szanhérib* [Szín-ahhé-eríba], *Asszíria királya Júda összes erődített városa ellen, és bevette azokat. Ekkor Ezékiás, Júda királya ezt az üzenetet küldte az asszír királyhoz Lákisba: Vétkeztem, vonulj vissza innen! Vállalom, amit kirósz rám. És Asszíria királya háromszáz talentum ezüstöt meg harminc talentum aranyat vetett ki Ezékiásra, Júda királyára."*

2 Kir 18, 17: *„Az asszír király azonban elküldte hadvezérét, udvarmesterét és kincstárnokát Lákisból Ezékiás király ellen erős hadsereggel Jeruzsálembe."* (Revideált új fordítás – RÚF)

Az asszír palotadomborművek információi

1850. július 11-én a British Museum által a Mószul városával szemközt fekvő Kujundzsik domb feltárásával megbízott Austen Henry Layard az elviselhetetlen hőség miatt elhagyta a ninivei ásatás helyszínét, és egészen augusztus 30-ig a jóval barátságosabb éghajlatú Van városában tartózkodott. Emberei ez idő alatt tárták fel az ún. Délnyugati Palota XXXVI. termét Toma Shishman előmunkás vezetésével. A feltárás pontos menetéről sajnos jóformán semmilyen leírásunk nincs, csupán az ásatások végeredménye ismert. Innen tudjuk, hogy a XXXVI-os számú terem

Asszír íjászok és parittyások lövik Lákis falait

Az auxiliáris gyalogság rohama

Az ostromgépek és a gyalogság a rámpán feljutva támadja a falakat

alapterülete 11,5×5,5 méter. Innen került elő a Délnyugati Palota legjobb állapotban megmaradt domborműsorozata. A terem három falát díszítő kőlapok ma a British Museumban találhatók, míg a negyedik fal ábrázolása sajnos csupán Layard leírásából ismert. Ezeken *„lovas és harcikocsizó katonák tömege látható"*; a megmaradt 13 panel tulajdonképpen ezt a háborús narratívát folytatja és bontja ki.

Júdai deportáltak és a zsákmányt vivő asszír katonák menete

Az egyik kőlapon az asszír katonák balról jobbra támadnak egy legalább kettős falgyűrűvel rendelkező erődítményt. A parittyások és íjászok tűzfedezete mellett az ostromrámpán faltörő kossal ellátott ostromgépek és a gyalogság egységei rohamozzák a várat. A különböző idősíkok – ahogyan az az asszír palotadomborműveknél gyakorta előfordul – egy egységes keretben kerülnek ábrázolásra, hiszen bár még tart az ostrom és a falakon dúl a harc, a kapun már vonulnak is kifelé a legyőzött védők, s a zsákmányt hurcoló győztes asszír katonák. Az ő menetüket szemléli meg a trónon ülő asszír uralkodó. A jelenet jobb szélét pedig az asszír katonai tábor ábrázolása zárja. A trónszéken ülő uralkodó mellett található négysoros ékírásos felirat alapján jól azonosítható maga a helyszín is, s ez nem más, mint a júdai Lákis városa: *„Szín-ahhé-eríba, a világmindenség királya, Asszíria királya trónszékén ülve (megtekinti) amint a Lákis városából (kihozott) zsákmány elhalad előtte."*

Az asszír király előtt felsorakozó négy alak közül az uralkodóhoz legközelebbi a fejpántjáról jól felismerhető trónörökös, Assur-nádin-sumí. A mögötte álló három páncélos, csúcsos sisakot viselő katona a kezükben tartott hatalmi jelvény alapján a birodalom főméltóságai közé tartoznak, és könnyen lehet, hogy a Bibliában is megnevezett, a lákisi asszír ostromtáborból Jeruzsálem ostromára küldött három tisztségviselővel (a héber szövegben: *tartán*, *rábszárisz*, *rábsaké*, ami az asszír *turtánu*, *ráb sa-résí* és *ráb sáqé* tisztségeknek felelnek meg) azonosíthatjuk őket. Jeruzsálem asszír ostromának ugyanakkor máig nem került még elő régészeti bizonyítéka, azonban 770 évvel később, amikor épp a rómaiak ostromolták Jeruzsálemet, Josephus Flavius zsidó származású római történetíró beszámolója szerint (Bel 5,302–303 és 504–507) Titus római hadvezér az „asszírok táborában" alakította ki a legiók főhadiszállását. Tehát bár nagyon hosszú idő telt már el az évszázadokkal korábbi asszír ostrom óta, Kr. u. 70-ben a jeruzsálemiek mentális térképén még mindig szerepelt az asszírok egykori táborának helye, s ennek talán még valamiféle látható maradványai (pl. földsánc vagy árok) is érzékelhetők voltak. Az asszír királyfelirat Jeruzsálemmel kapcsolatban mindenesetre úgy fogalmaz: *„Őt magát,*

Az ostromgép kezelői vízzel locsolják a bőrből készült külső burkolatot, hogy a védők ne tudják felgyújtani azt.

Az asszír ostromtábor

mint a ketrec madara, Urszalimmu [Jeruzsálem] *város belsejében, királysága városában, olyanná tettem: sáncokat hányatván ellene, a város kapuján kijövőt visszafordítottam gyalázatához.*" Ez alapján joggal merülhet fel a rekonstrukció során, hogy az asszírok körbesáncolták Jeruzsálemet, és a város kiéheztetését próbálták elérni – igaz, sikertelenül.

A régészeti feltárások eredményei

Lákis ostromának lenyomata a régészeti anyagban is megragadható. A David Ussishkin vezette ásatás során rengeteg parittyalövedék és asszír nyílhegy került elő Tell ed-Duweir lelőhelyen (azaz az egykori Lákis városának területén), amely a domborművek narratíváját támasztja alá: az asszír csapatok folyamatosan lőtték a várost. Szintén a képi ábrázolás hitelességét támasztja alá az is, hogy a régészek az erőd délnyugati sarkán egy monumentális ostromrámpát találtak. Ennek régészeti anyagát egy újabb terepbejárással összekötve 2021-ben a Yosef Garfinkel vezette régészcsoport dolgozta fel újra. Eredményeik szerint az objektum kb. 75 méter hosszúságban emelkedett mintegy 20 méter magasra, egészen a városfalig. A rámpa szélessége a kezdetén 5 méter lehetett, a városfalnál pedig már 35 métert tett ki. A töltés több mint egymillió kőből (ezek tömege átlagosan 6,5 kg) épült fel, s az ehhez szükséges alapanyagot közvetlenül az objektum mellett fekvő kőfejtőből nyerték ki. A feltehetően hadifoglyok és munkára kényszerített helyi lakosok által emelt rámpa tetejét döngölt földdel és az asszír domborművön is látható összecsapozott faelemekkel tették simává, hogy fel tudják tolni rá a nehéz ostromgépeket.

Az asszír trónörökös és három főméltóság a trónon ülő Szín-ahhé-eríba elé járul

Lákis ostroma tehát nem pusztán Szín-ahhé-eríba hadjáratainak egyik kiemelkedő jelentőségű epizódaj volt, de egyedülálló abból a szempontból is, hogy a modern tudomány számára ritkán adatik olyan lehetőség, amikor egy történeti eseményről a szembenálló felek által erről az eseményről leírtak mellett képi ábrázolás és az események rekonstrukciójához alkalmas régészeti leletanyag is rendelkezésre áll. Ez teszi az ókori Asszíria történetének egyik legérdekesebb epizódjává e közel-keleti város elfoglalását.

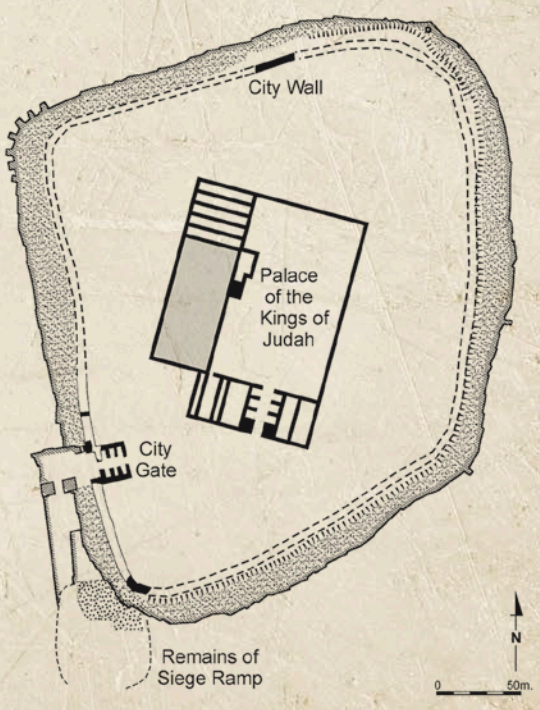

Lákis erődjének alaprajza (Yosef Garfinkel et al. „Constructing the Assyrian Siege Ramp at Lachish": *Oxford Journal of Archaeology* 40 (2021) 420)

Vér Ádám

A TIL-TUBAI CSATA DOMBORMŰVES ÁBRÁZOLÁSA

Az Újasszír Birodalom második nagy terjeszkedési hulláma III. Tukultí-apil-Esarra (Kr. e. 745–727) trónra lépésekor indult, s ennek keretében az egymást követő asszír uralkodók Babilónia meghódítására is többször kísérletet tettek.

Babilóniában a Kr. e. 1. évezred első felében a legnagyobb katonai erővel már nem a több ezer éves múltra visszatekintő nagyvárosok, hanem az arámi és káld törzsek bírtak. Az asszír katonai gépezet számára elsősorban nem Babilónia meghódítása, hanem annak megtartása és stabil uralása jelentett – úgy tűnik, végül megoldhatatlan – kihívást. III. Tukultí-apil-Esarra győztes babilóni hadjáratát követően Kr. e. 729-ben maga ült Babilón trónjára, és innentől kezdve valamennyi asszír uralkodó igyekezett Asszíria befolyása alá vonni Babilóniát. Jól szemlélteti ennek eredménytelenségét, hogy minden asszír király több hadjáratot is vezetett a térségbe, s csak nagyon rövid időszakokra sikerült valódi ellenőrzést gyakorolniuk a régió egésze felett.

Az asszírok egy-egy sikeres hadjáratuk folyamán elfoglalták a nagyobb városokat, de amint a főserég elhagyta Babilónia területét, lázadások törtek ki – általában a káld törzsek vezetésével. E lázadások rendszeres külső támogatója Babilónia keleti szomszédja, a Szúza központú Elám királysága volt. Az asszírok tehát a Babilónia meg-, illetve visszaszerzésére indított háborúikban újra és újra Elámmal kerültek szembe. Ugyanakkor, ha az asszír királyoknak sikerült rendezniük a kapcsolataikat Elámmal, a Babilónia feletti uralmuk is stabilizálódott. Kr. e. 653-ban azonban Elam királya, Teumman Babilóniára támadt.

Teumman legyőzése és megbüntetése annyira fontos eseménnyé vált az asszír királyi önreprezentáció számára, hogy asszír kortársa, Assur-bán-apli két domborműves produkciót is készíttetett róla Ninivében.

A két ország közötti háborús konfliktus rekonstrukciójához tulajdonképpen kizárólag egy asszír királyfelirat szövege áll rendelkezésünkre – annak minden elfogultságával és propagandisztikus jellemzőjével. Eszerint a közelgő háborúról az istenek által küldött előjelek értesítették az asszír királyt: ezek közül az első egy holdfogyatkozás leírása, ami alapján a nyílt háború kirobbanása egészen pontosan keltezhető Kr. e. 653-ra.

1a. kép

1b. kép

2. kép

A királyfelirat beszámolója szerint az asszír hadsereg Ulúlu (VI.) hónapban indult hadjáratra, s a közeledésük hírére Elámba visszavonuló Teummant követve az Uláj-folyó menti Til-Tubánál végül megsemmisítő vereséget mért az elámi seregre.

A ninivei Délnyugati Palota 33. termének falát Szín-ahhé-eríba eredetileg olyan csiszolt kőlapokkal borította, amelyekre nem vésetett ábrázolást. Unokája, Assur-bán-apli ezt a termet választotta ki, hogy a Szín-ahhé-eríba által érintetlenül hagyott kőlapokra felvésesse a 653. évi hadjáratok eseményeinek ábrázolásait.

Az Uláj-folyó menti Til-Tubánál lezajlott ütközetről készült három panelből álló domborműves jelenet (1a–c. kép) alighanem az asszír művészettörténet legtöbbet tárgyalt alkotása, talán azért is, mert nagyon kilóg az asszír palotadombormű-ábrázolások sorából.

1c. kép

Az asszír domborművek ábrázolásain iskolázott szem itt jószerivel eltéved a csata káoszában. A kép nézőjének tanácstalanságát jól foglalja össze Zainab Bahrani az alábbi összegzésében: *„Az egyik időpillanat és egy másik ábrázolása közötti kapcsolat nem egyértelmű. Nem található benne olyan, a térben haladó lineáris mozgás, amely jelezné az (ábrázolt események) időbeli egymásutániságát. Ezt a domborművet nem tudjuk olvasni sem balról jobbra, sem lentről felfelé, sem más irányban, amit a narratív megjelenítés törvényei alapján elvárnánk. […] A direkt vagy lineáris haladásnak ezt a semmibevevését tudatos döntésnek tekinthetjük."*

A csatajelenet ábrázolásának ezt az asszír művészetben teljességgel szokatlan és egyedülálló voltát újabban az egyiptomi művészet hatásával szokás magyarázni. Assur-bán-apli hadserege – és a hadsereget minden hadjáratra elkísérő művészei – az e jelenetsor elkészítését megelőző években ugyanis többször is megjárták Egyiptomot, Kr. e. 663-ban az asszírok még Thébát is elfoglalták és kifosztották, tehát lehetetlen, hogy ne találkoztak volna II. Ramszesz és III. Ramszesz monumentális csatajelenetivel. Talán ezek hatása érezhető a tiltubai csatát ábrázoló domborműveken.

A jelenetet a kutatók egy másik csoportja az asszír művészet egy sajátos, a korábbi korszakokban csak sporadikusan megfigyelhető jellegzetességének dominánssá válásával magyarázza. Az asszír domborművek némelyikén ugyanis egy-egy mozdulatsor különböző fázisait ábrázolják, s ekként jelenítik meg a mozgást. Ilyen II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 884–859) trónterének egyik domborműve, ahol a király egy stilizált fa körüli mozgását úgy jelenítik meg, hogy a fától jobbra és balra is ábrázolják az uralkodót. Ez az asszír művészetben mindvégig jelenlévő ábrázolásmód Assur-bán-apli több domborművén is megfigyelhető: ilyen az egyik oroszlánvadász-jelenet is, amelyen a ketrecből előbújó, a király felé rohanó, majd a királyt megtámadó oroszlánt egyetlen regiszteren belül jelenítik meg; vagy egy másik vadászjelenet, amelyen egy gazellavadászatot láthatunk: a vad először sétál, majd megriadva menekülni kezd – a háta mögött már suhan a kilőtt nyílvessző, mely leteríti –, s végül a nyíllal átlőtt, felbukó állat képe következik

(2. kép). Az imént említett ábrázolásokon azonban jól követhető az időbeliség, a jelenetek valamilyen irányban végül is „jól olvashatók". Nem így a til-tubai csatajelenet, amelynek részletgazdag kavalkádjában tájékozódásunk egyetlen vezérfonala Teumman király feje, amely hétszer jelenik meg a domborművön, három alkalommal már a testétől elválasztva.

A hárompanelnyi jelenetsor középső paneljének felső regiszterében kezdődik az eseménysor, folytatódik jobbra, majd le és a középső regiszterben visszafelé balra, hogy aztán a bal szélső panel felső regiszterében továbbra is balra haladva érjen véget a „történet". Az elámi király, Teumman és fia, Tammaritu sokszor kerülnek ábrázolásra, végig nevetséges, kétségbeesett helyzetben.

1. Rögtön a történet elején mindketten fejjel lefelé kizuhannak a kocsijukból (3. kép), egy nyílvessző már kiáll az elámi király hátából – ilyen sebet csak menekülés közben lehet szerezni –, kezük tehetetlenül lóg, a királyi fejdísz leesik Teumman fejéről.

2. A sebesült Teumman fia megpróbálja karjánál fogva kivezetni apját a csata forgatagából (a 3. kép jobb alsó sarka). Teumman derékban meghajlik, fejfedője ugyan újra a fején van, de a nyílvessző továbbra is kilóg a hátából. Fia kétségbeesve tekint hátra, az üldözőik felé.

3. Asszír katonák veszik körül őket, Tammaritu harcol, kifeszíti íját, Teumman viszont fél térdre ereszkedik, a nyílvessző immáron nem a hátából, hanem a hasából/combjából áll ki (4. kép).

3. kép

4. kép

4. Az 5. képen látható jelenetben kétszer is megjelenik Tammaritu: először térdel, miközben egy asszír katona buzogánnyal fejbe csapja, majd a lefejezett holtteste apja testén fekszik keresztben, akinek éppen elválasztják a fejét a nyakától. A panelen ez a történet jobb oldali végpontja, itt visszafordul, s innentől kezdve jobbról balra követhető a jelenet.

A domborművön címkefeliratok teszik még képregényessé a hatást, az 5. képen látható dombormű címkefelirata a következő: *„Teumman, Elám királya a heves csatában megsebesült. Tammaritu, idősebb fia karon fogva vezette őt, hogy életüket mentsék, menekültek. Egy erdőben bújtak el. Assur és Istar segítségével megöltem őket. Fejüket egymás előtt vágtam le."*

5. Két asszír katona – egyik kezükben tőr, másik kezükben egy-egy levágott fej – öles léptekkel halad a csata forgatagában jobbról balra a középső regiszterben. Elöl egy katona, mezítláb, sisak nélkül, hátán tegezzel, jobb kezében Tammaritu levágott fejével,

5. kép

Assur-bán-apli királyfeliratának részlete

„[…] Teumman, Elám királya Bít-Imbí városában veretett tábort. Dér városába való győzelmes bevonulásomról értesülvén, félelem ragadta meg szívét. Félelmében visszafordult, és Szúzába (Elám fővárosa) ment. Hogy életét megmentse, ezüstöt és aranyat osztott szét országa népe között. Szövetségeseinek csapatait, akik (seregének) szárnyain (szoktak) állni, (most) a hátvédbe osztotta be, és csatára készült ellenem. Az Uláj-folyót arcvonalammal szemközt megerősítette, megszállta az itatóhelyeket. Az engem korábban kedvező ómenekkel, álomlátással és prófétai üzenettel biztató Assur és Marduk, a nagy istenek, uraim parancsára vereséget mértem rá Til-Tubánál. (Az elámiak) tetemeivel az Uláj-folyót eltorlaszoltam, holttesteikkel, mintha tüskék és bogáncsok volnának, úgy töltöttem meg a szúzai síkságot.”

menetiránynak háttal ül két asszír katona, egy csúcsos sisakos és egy auxiliáris, kezükben íjat tartanak, lábukat lelógatják a kordéról. Címkefelirata: *„Teumman, Elám királyának feje, melyet hadseregem egy közkatonája vágott le a csata forgatagában. Hogy a jó hírt megkapjam, sietve hozták el nekem Asszíriába.”*

A címkefeliratok alapján Teumman levágott feje még számos domborművön szerepelt, a hadjáratot lezáró diadalmenet fontos kellékeként körbehordozták Asszíria nagyvárosaiban, és számos rituálében is használták, végül Ninive kapujára akasztva végezte. Ezek az ábrázolások azonban sajnos nem maradtak ránk.

bal kezében egy kivont, de visszafelé fordított pengéjű tőrrel. A hátrébb álló katona (6. kép) talpig páncélba öltözött, fején csúcsos sisak, vállára akasztva egy íjat hord. Bal kezében viszi Teumman levágott fejét, jobbjában kivont tőr, pengével előre tartva.

6. A bal oldali panel felső regiszterében lévő sátorban számtalan levágott fejet hordtak össze (7. kép). Két asszír katona – mindkettő páncélos, csúcsos sisakban, bal kezükben lándzsát tartanak – visz egy-egy fejet a sátor felé: megint csak Teumman és Tammaritu fejét.

7. Egy elámi kordé száguld bal felé (7. kép), menetirányban egy csúcsos sisakú asszír katona ül, kezében előretartja Teumman fejét, mögöttük pedig

6. kép

7. kép

Turtóczki József

42 PATOLÓGIÁS ELVÁLTOZÁSOK EGY 11. SZÁZADBÓL SZÁRMAZÓ LELŐHELY NÉPESSÉGÉNEK EMBERTANI LELETEIN (TISZALÚC-SARKADPUSZTA)

26. sír: női koponya kétszeres jelképes koponyalékeléssel vagy trepanációval a nyílvarrat mentén

Egy temető antropológiai vizsgálatával folyamatosan tárulnak fel a kutatók számára az adott népesség rejtett titkai. Az egyéni anatómiai variációk, patológiás [azaz betegségekre utaló – a szerk.] esetek, degeneratív elváltozások nem csak az elhunytakról adnak információkat, hanem a temetőt használó települések népességéről is. Ezek hű lenyomatai a korszak társadalmi, szociális és kulturális változásainak. Különösen izgalmas titkokat rejthet például egy Árpád-kori temető, hiszen a honfoglalás korát követően, a kereszténység felvételével együtt jelentős politikai és társadalmi átalakulások játszódtak le térségünkben. Mindez természetesen erősen rányomta a bélyegét a Kárpát-medencében élő népességek hétköznapi életére is.

180. sír: női koponya, az úgynevezett bregma pont környéki jelképes koponyalékeléssel vagy trepanációval (bregma pont: nyíl és a koronavarrat találkozási pontja)

Nagyon jól demonstrálja mindezeket a változásokat Tiszalúc-Sarkadpuszta 11. századi népessége. A temető a Holt-Tisza és a Takta találkozásánál fekvő Tiszalúc község határának délnyugati részén helyezkedik el. A régészeti feltárások tanúsága szerint a terület már a neolitikumtól kezdve lakott volt, találtak itt többek között rézkori és bronzkori településmaradványokat, valamint vaskori szkíta leletek is előkerültek. A szóban forgó 11. századra keltezhető temetőrész a Sarkad-ér nyugati partján, a Sarkadi majortól nem messze található. A 252 síros temető feltárása Patay Pál 1974-es és 1976-os évad ásatási munkálataival kezdődött, amibe később Kovács László régész is bekapcsolódott (1977 és 1984 között). A sírmellékletekben talált pénzérmék (Péter királytól Salamonig [1038–1074]), a temető folyamatos használatát bizonyítják. Az így feltárt, nagyjából egy generációnyi időszakra vonatkoztatva a 252 sír viszonylag nagy településre enged következtetni.

Az egyéni testmagasság-értékekből számolt temetőre vonatkozó átlagérték a férfiak esetében 167,86 cm, a nőknél 157,17 cm. Ezek az értékek nagyjából megegyeznek a szakirodalomban megadott, összevontan a 11–12. századra számolt termetátlagokkal (168,00 és 157,49 cm).

Nagyon érdekes Tiszalúc népességének demográfiai profilja. A temetőben meglepően sok a gyermeksír, ezért a népességre számolt várható átlagos élettartam 19,71 év, ami kimondottan alacsony értéknek tekinthető. Az Árpád-kori temetők népességeinél több esetben alacsonyabb a születéskor várható élettartam, mint a honfoglalás-

231. sír: férfikoponya, jelképes trepanáció a bregma pont környékén

78. sír: a kb. 16 éves gyermek koponyájának csecsnyúlványán megfigyelhető gyulladási folyamat *(mastoiditis)*. Jól látható, hogy a csecsnyúlvány belső szerkezetét adó szivacsos állomány üregei a gyulladás miatt megnagyobbodtak

vagy az avar korban. Ez természetesen egyrészt az adott korra egyébként is jellemző magas gyermekhalandóságnak köszönhető, de feltételezhetően az Árpád-korban a kereszténység felvételével együtt a megváltozott temetkezési szokások és értékrendbeli változások egyaránt szerepet játszhattak a gyermeksírok nagyobb számában.

A jelképes koponyalékelést élő emberen végezték, a beavatkozás a koponya külső kérgi állományát, esetleg a szivacsos állományt érintette, következtében tényleges nyílás nem keletkezett rajta. Nőkön és férfiakon egyaránt megfigyelhető.

A gyermeksírok számának megállapításakor azonban számolni kell különböző helyi szokásokkal is. Egyes népcsoportoknál számos példát találunk arra, hogy az újszülötteket nem, vagy máshol temették el (pl. a régi palócoknál vagy délszláv népeknél gyakran a küszöb alá temették a csecsemőket). Egy másik nézet szerint, mivel a gyermeksírokat nem ásták olyan mélyre, ezek esetében gyakrabban kell számolnunk leletvesztéssel, mint a felnőttek esetében.

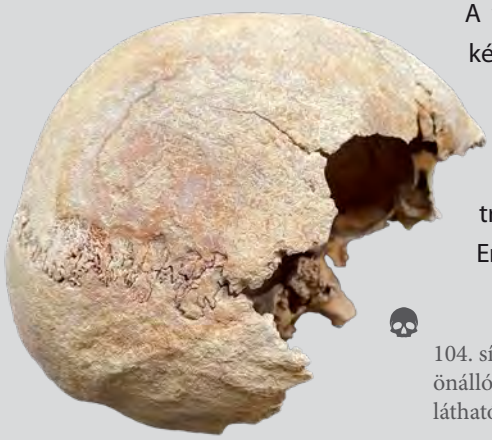

104. sír: a nő koponyáján önálló varratcsontocskák láthatók a lambdavarraton

A vizsgált temetőben kétség kívül a pogány múlt emlékei közé sorolhatjuk a lékelt vagy más néven trepanált koponyákat. Erre példák a 180., a 26. és a 231. sírok úgynevezett jelképes trepanációi. Ezek a sebészeti beavatkozások a honfoglalás korában még gyakoriak, de az ezt követő századokban már ritkábban figyelhetjük meg. A trepanációnak ez a formája egyébként inkább kultikus, vallási okokra vezethető vissza, orvosi célzatú alkalmazása kevésbé valószínű.

Ritkának és különlegesnek számít, hogy a temetőben vannak olyan koponyák is, amelyeken a halál beálltát követő (úgynevezett post mortem) sebészi beavatkozást végeztek. Ezek a trepanációk az öreglyuk mesterséges nagyobbítására vonatkoznak. A 97. sír koponyáján egy ilyen öreglyuk körüli lékelés látható.

Azzal kapcsolatban, hogy miért végezték ezt a beavatkozást, nincs általánosan elfogadott nézet, és gyakoriságára sincsenek adatok. Nehezen különíthető el egyébként, hogy ez a „beavatkozás" emberi eredetű, avagy más, külső körülmények hatására keletkezett.

Az öreglyuk a nyakszirtcsont alsó részén látható néhány centiméteres lyuk, itt lép ki a gerincvelő.

A koponya egyes varratcsontocskáinak (*ossa Wormiana* – az úgynevezett lambdavarratban előforduló önálló csontok) vagy a felkarcsont *perforatio olecrani*nak (a felkarcsont alsó részén lévő bütyök közti árokban kialakuló átfúródás) nevezett anatómiai variációk temetőn belüli relatív gyakori előfordulása arra utalhat, hogy az ezeket a tulajdonságokat kódoló gének nagyobb arányban halmozódtak fel a népességen belül, amiből akár rokoni kapcsolatokat is feltételezhetünk.

109. sír: a női felkarcsont *(humerus)* alsó bütyke közötti üregen megfigyelhető áttörés *(perforatio olecrani)*

237. sír: a férfi állcsontján, az orrnyílás szélein a csontpusztulás nyoma figyelhető meg

Nem kerülték el a népességet a különböző eredetű betegségek sem. Ennek bizonyítéka például a 78. sírban fekvő gyermek koponyáján, a fülnyílás mögötti csecsnyúlványon *(processus mastoideus)* látható kiterjedt gyulladási folyamat nyoma, ami valószínűleg középfülgyulladás szövődményeként alakulhatott ki. Az antibiotikumok előtti világban, akár egy felső légúti fertőzésnek is komoly következményei lehettek. Tiszalúc-Sarkadpuszta Árpád-kori temetőjében több esetben is megfigyelhető ez az elváltozás.

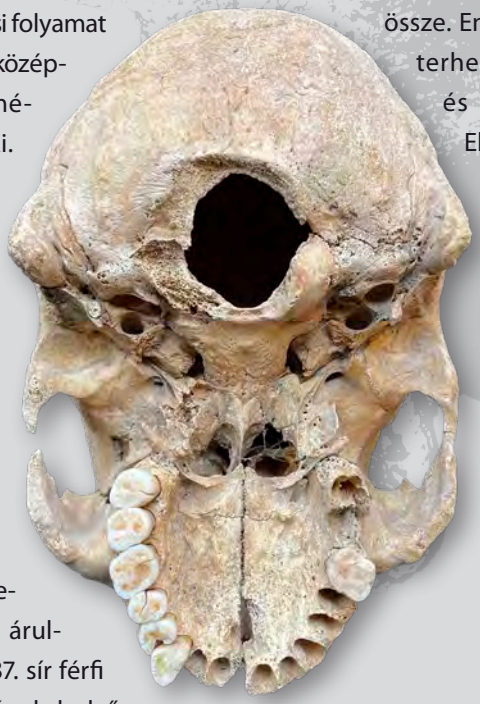

Súlyos fertőző betegségről árulkodik a 237. sír férfi koponyájának belső felszíne. Az agyi erek erőteljes lenyomatai és a csont felszínén kialakult csont-

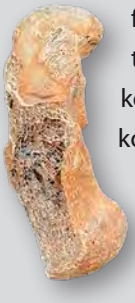

142. sír: férfi jobb oldali sípcsonttörése. Látható, hogy a törött csontvégek rossz pozícióban rögzültek. A sípcsont mellett az azonos oldali sarokcsont és sajkacsont összecsontosodása látható

újraképződés agyhártyagyulladást jeleznek. Továbbá megfigyelhető a koponyán az orrnyílás félkör alakú kiszélesedése, és látható egy gyulladási folyamat nyoma az állcsonti területen is. A morfológiai jellegzetességek alapján akár egy leprás megbetegedést is feltételezhetünk (noha a végtagcsontokon nincs patológiás elváltozás, de ez nem mindig alakul ki).

Beszédesek a különböző traumás elváltozások is, amelyek a hétköznapi élet nehézségeiről, baleseteiről és az egészségügyi ellátás problémáiról mesélnek. A 142. sírban található férfi esetében egy jobb oldali sípcsonttörés figyelhető meg. A törött csontvégek rossz pozícióban rögzültek és csontosodtak össze. Ennek következtében az egyenlőtlen terhelés miatt a jobb láb sarokcsontja és sajkacsontja összecsontosodott. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a törött csontok ellátása nehézségekbe ütközött, nem tudták helyre illeszteni, és az illető egyén – vélhetően egész hátralévő életében – járási nehézségekkel és fájdalmakkal küszködött.

✿ ✿ ✿

Az öreglyuk *(foramen magnum)* körüli sebészeti beavatkozás nyoma. Néhol a vésés nyomai is láthatók

237. sír: a férfi koponyáján a nyakszirtcsonti rész belső felszínén megfigyelhető gyulladási folyamat (agyhártyagyulladás) eredménye. Jól láthatók az agyi erek erőteljes benyomatai és a csontújraképződés lerakódásai

A VÖRÖS HAJÚ ISTENNŐ

Lidija Balj

Az agyagszobor gondosan kialakított arca és felső testrésze (Vajdasági Múzeum, Újvidék©2023, fotó: AudShule)

A „vörös hajú istennőként" híressé vált tárgy voltaképpen egy újkőkori, agyagból megformázott, majd kiégetett szobrocska, szakkifejezéssel idol. A lelet 1989-ben került napvilágra a Hódság (szerbül Odžaci) melletti Donja Branjevina (Vajdaság, Szerbia) területén végzett régészeti ásatások során. Magassága 38 centiméter, ami lényegesen nagyobb a többi, hasonló típusú szoborhoz képest, ezek magassága ugyanis általában nem haladja meg a 15 centimétert. Az agyagszobor feje gondosan megformált: az arcot az áll erőteljes hangsúlyozásával emelték ki. Az arcnak a nyaktól való karakteres elválasztása – egyes vélemények szerint – akár arra is utalhat, hogy a művész valójában egy, a figura arcát fedő maszkot kívánt megjeleníteni. Az orra hosszúkás, kissé kihegyesedő, míg a szemeket bekarcolt vonal jelöli, amit még az égetés előtt egy éles tárggyal alakítottak ki. Az ajkakat egyáltalán nem jelezték, helyén teljesen sima felület látható. Különös figyelmet

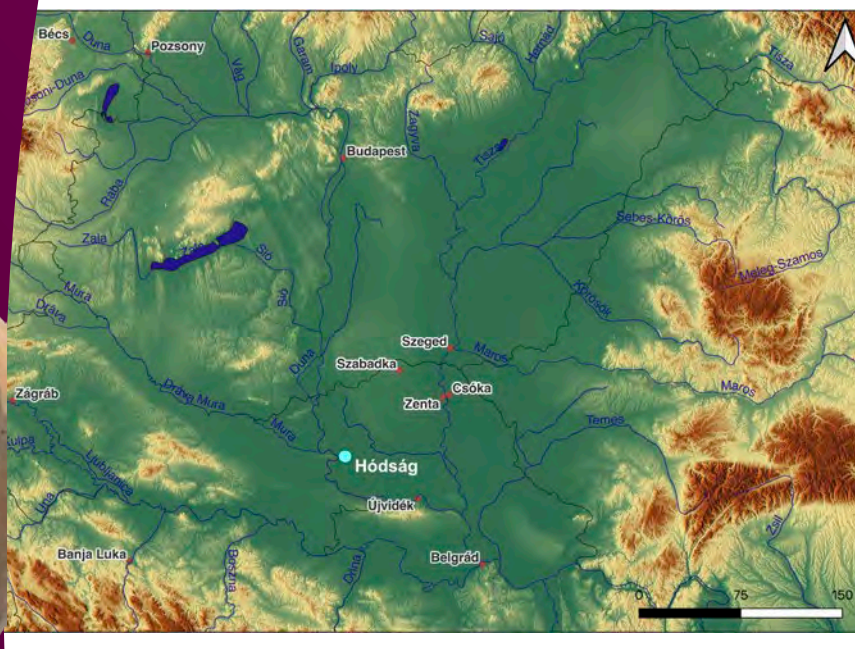

Donja Branjevina a Vajdaságban (fotó: Szilágyi Kata)

fordítottak ugyanakkor a haj megformálására, ami a vállvonal alá, egészen a hát felső harmadáig ér, a hajtincseket – a szemhez hasonlóan – pedig egy éles tárggyal végzett bemetszések jelzik. Az nem teljesen egyértelmű, hogy a nőalak frufruja – vagyis a homlokára lógó haja – vajon a szemöldöke felett van-e egyenesre vágva, avagy inkább hátrafésült hosszú hajat jelenít-e meg az ábrázolás. A szobrocska hajat ábrázoló részletei vörösre vannak festve, innen kapta jól ismert nevét.

A szobor karjait könyökben behajlítva, az alhasra helyezve formázták meg, a kezeket és az ujjakat vékony bevágásokkal jelölték. A mellek hangsúlyosan nőiesek és erőteljesen kiugranak a mellkas síkjából. A szeméremajkat bekarcolt, fordított háromszög reprezentálja. A csípő, a combok és a farizmok rendkívül túlhangsúlyozottak, tovább nyomatékosítva az elsődleges női nemi jellegeket. A lábak kissé el is távolodnak egymástól, és ellapított részben végződnek, ám a lábfejeket nem ábrázolták. A jobb láb felső része hiányzik, ugyanis a szobor sajnos töredékes formában látott napvilágot. Elölnézetből a hangsúlyos „homokóra" testalkat erőteljes nőiességet áraszt. Egyes

A szobor leomló hajzuhataga és erősen hangsúlyos tompora (Vajdasági Múzeum, Újvidék©2023, fotó: Aleksandar Miskov)

A vörös hajú istennő szobra Hódság község központjában

A szobor elölnézetből (Vajdasági Múzeum, Újvidék©2023, fotó: Aleksandar Miskov)

értelmezések szerint ugyanakkor a szobor egyaránt ötvöz női, illetve férfi termékenységi szimbólumokat, ugyanis hátulról az alak egy falloszra emlékeztet. A kettős nemiség megjelenítésének lehetősége több neolitikus szobor esetében is felmerült.

Az idol helyi megbecsültségét az is jelzi, hogy Hódság központjában köztéri szobor formájában is kiállították már.

Művészettörténeti szempontból a kialakítás és a forma egyaránt a készítő stílusának kiforrottságát jelzi, ami hosszas nyersanyag- és formakutatás eredményeként jöhetett létre, így nem kétséges, hogy alkotója nagy tapasztalattal rendelkezett. Kulturális hovatartozását illetően az értelmezések eltérőek. Egyes régészek az úgynevezett Starčevo-kultúra, míg mások az úgynevezett Körös-kultúrának nevezett közösségnek tulajdonítják a tárgyat. A két kora újkőkori kultúra (Kr. e. 6200–5500) sok közös jellemzővel rendelkezik, kronológiai kapcsolatuk ugyanakkor még nem teljesen tisztázott, a vajdasági régióban ráadásul mindkét kultúra jellegzetes kerámiajegyei is felfedezhetőek, ami a két közösség szoros helyi kapcsolatát mutatja. Az idol legközelebbi formai párhuzama a Körös menti Endrőd-Szujókeresztről származik.

Az ehhez hasonló szobrokat leggyakrabban a termékenységgel, a termékenységi kultuszokkal kapcsolják össze. Sokan egyenesen anyaistennőnek, termékenység-istennőnek tartják ezeket vagy a más kultúrákból is jól ismert úgynevezett Nagy Anya *(Magna Mater)* megjelenítéseként értelmezik. A formai hasonlóság mellett fontos közös jellemzőjük, hogy közel egy időben, az első letelepedett életmódú közösségekkel és első falvakkal együtt jelennek meg, így vélhetően a földműveléshez is kapcsolódhatnak. A világhírű román vallástörténész, Mircea Eliade szerint a földműveléshez fűződő új ismeretek és rituálék hozadékaként alakulhattak ki a termékenységgel kapcsolatos hiedelmek és tevékenységek is. A földbe helyezett magvak különböző életformákká alakultak, és ezt a cselekedetet egyfajta isteni erő epifániájának (azaz egyes istenségek látható vagy hallható megjelenésének) tekinthették. A nő és a föld szimbolikus kapcsolatát számos példa igazolja eltérő korokból és a világ különböző régióiból. A föld az anyai funkciókat is szimbolizálja, hiszen életet ad és vesz el. A föld tehát a termékenység és a megújulás szimbóluma is egyben. Jelen cikk szerzője is hasonló módon értelmezi a vörös hajú istennő szobrának funkcióját.

Zsírfarú női agyagszobor Endrőd-Szujókeresztről (MNM©2023)

Protestáló kályhák:

A REFORMÁCIÓ MEGJELENÉSE KORA ÚJKORI KÁLYHACSEMPÉINKEN

RAKONCZAY RITA

A reformáció régészete Németországban már szinte önálló kutatási irányzattá fejlődött. Különösen igaz ez Wittenbergre és környékére, ahol Luther Márton 1517-ben kifüggesztette tanait. A protestantizmus eszméi ugyanis nem csupán az emberek gondolkodására vagy a liturgiára hatottak, hanem a mindennapi élet tárgyain is visszaköszönnek…

Az első parancsolat ábrázolása Luther imádságoskönyvében (*Luther, Martin: Deudsch Catechismus: auffs new Corrigirt vnd gebessert.* Wittenberg 1538)

Luther és a képvita

Magyarországon elsősorban a puritán módon fehérre vakolt falakat szokás a reformáció tevékenységéhez kötni, Luther azonban a 16. század elején máshogy gondolkodott erről. Tanainak tudatos terjesztését a képek segítségével vitte véghez, aminek köszönhetően szinte egész Európában mindösszesen pár hét alatt elterjedtek a reformáció nézetei. Együttműködve a kor egyik leghíresebb metszetkészítőjével, id. Lucas Cranachhal a világtörténelem első „médiakampányát" szervezték meg. Luther képekhez való viszonyát jól mutatják a saját maga által szerkesztett imádságoskönyvek is, amelyekben nem csupán magyarázatokat fűz az egyes bibliai történetekhez, de képekkel is illusztrálja őket.

Luther Márton portréját ábrázoló csempe Rothenburg ob der Tauberből (fotó: Harald Rosmanitz)

A reformáció kályhássága

A középkori-kora újkori kályhaművészet – mint egyfajta médium – ugyancsak tükrözte az adott korszak divatos témáit vagy szellemiségét. Míg a késő középkorban a nemesi reprezentáció címerképei, a vallásosság szent alakjai vagy népszerű tanmesék jelentek meg a kályhacsempéken, a reformáció berobbanásával a protestáns propaganda képi világa is feltűnt rajtuk. Nem volt ritka, hogy magát Luther Mártont is ábrázolták a kályhákon, de sok esetben szerepeltek ún. polemizáló (hitvitázó) illusztrációk is az egyes csempelapokon. Ezek közé tartozik a *Törvény és kegyelem* ábrázolása, amelyeken nagyon gyakran a sátánt szerzetesi csuhában jelenítették meg, ezzel komolyan bírálva a katolikus egyházat.

A reformációnak köszönhetően terjedtek el azok a kályhacsempék is, amelyeken bibliai jeleneteket ábrázoltak, sokszor német nyelvű szövegek kíséretében. Szintén német felirattal vannak ellátva azok a kályhacsempék is, amelyeken imádságok – így a *Hiszekegy* vagy a *Miatyánk* – egyes sorai és az ezekhez készített illusztrációk jelennek meg.

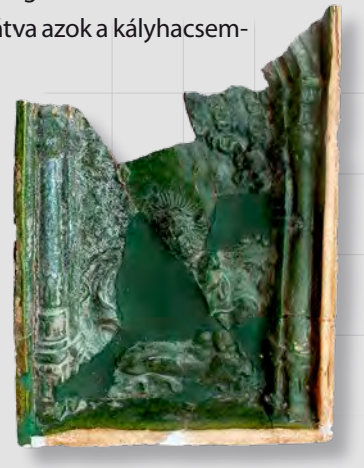

Éva teremtése, a *Credo* első sora egy soproni kályhacsempén (fotó: Rakonczay Rita)

Krisztus sírba helyezése a *Credo*-sorozatból egy soproni kályhacsempén (fotó: Rakonczay Rita)

Az első parancsolat töredéke Sopronból (fotó: Rakonczay Rita)

A reformáció megindulását követően újra fellángolt a képvita, amely német nyelvterületen a középkori templomok kifosztását, valamint ezek szobrainak és festményeinek az elpusztítását eredményezte. A képrombolás Németalföldön öltötte a legnagyobb méreteket, Antwerpenben például 1566-ban volt a legutolsó nagyobb hulláma ennek. De a svájci Bernben is a képrombolásnak köszönhető, hogy a helyi templom északi hajójának nyugati bélletes kapuzatáról mára már hiányoznak a szentek szobrai.

A *Törvény és kegyelem* ábrázolástípus a reformáció saját találmánya, amelyet idősebb és ifjabb Lucas Cranach is több változatban átdolgozott. Az eredeti metszetet egy fa osztotta két részre, amelynek bal oldalán az ószövetségi törvény szimbólumai szerepeltek, jobb oldalán a Krisztus által ígért kegyelem és megváltás. A *Törvény és kegyelem* egyik leghíresebb megjelenése Weimarból ismert, amely ifjabb Cranach 1529-es munkája. Később a kép középső részét maga a keresztre feszített Krisztus osztotta két részre, jobb oldalán a mezítelen bűnös alakja szerepelt, aki megváltást remélhetett. Bal oldalán általában Mózes jelenik meg a törvénytáblákkal, valamint a szerzetesi köpenybe bújtatott sátán alakja. Az ábrázolás így tűnik fel kályhacsempéken is.

A reformáció kályhái Magyarországon

De mi a helyzet a Magyar Királyság területén? A 16. században három részre szakadt királyság egy nagyon komplex képet mutat. Míg a Habsburgok által ellenőrzött területeken erőteljes volt a katolikus egyház dominanciája, addig Erdélyben már 1548-ban vallásszabadságot hirdettek. Ez a széttagoltság azt eredményezte, hogy a különböző területeken lokális kályhaművészet fejlődött ki, s viszonylag ritkák voltak az egész országban elterjedt motívumok. Talán éppen ennek köszönhető, hogy a reformáció tanait tükröző kályhacsempék az ország északnyugati részein kerültek elő, amelyek szorosabb kapcsolatban maradtak a Német-római Birodalommal, így a német kályhaművészet befolyása is erőteljesebb maradhatott.

„Protestáló” kályhacsempék egyelőre három lelőhelyről ismertek: Hegyhátszentmártonból, Sopronból és Vöröskő várából. A téglalap formátumú kályhacsempéken a *Credo* (azaz a *Hiszekegy* imádság), valamint a *Tízparancsolat* illusztrációi tűnnek fel.

A *Hiszekegy*-sorozat első csempéjén Éva teremtését ábrázolták. Az Úr az alvó Ádám oldalbordájából kiemeli Évát. A jelenetet az imádság első sorával egészítették ki: *„[I. Artikel ich gleube an] Got den [Vater. Almechtigen Sch]epfier [Himels vnd de]r Erden”* („Hiszek

A keresztre feszítés jelenete egy drezdai csempén (forrás: Kunstgewerbemuseum, Dresden, Inv. Nr. 1749, fotó: Stefan Krabath)

Éva teremtése egy lipcsei kályhacsempén (forrás: GRASSI Museum für Angewandte Kunst, Lipcse)

A szálka és a gerenda tanításának ábrázolása egy soproni kályhacsempén (fotó: Rakonczay Rita)

Angyali üdvözlet ábrázolása a *Credo*-sorozatban egy soproni kályhacsempén (fotó: Rakonczay Rita)

az egy Istenben, a Menny és a Föld Mindenható Teremtőjében"). A sorban következő jelenet az *Angyali üdvözlet,* amelyen Szűz Máriát és Gábriel arkangyalt láthatjuk. A német nyelvű ima következő sora pedig: *„Der emp[fangen i]st vom Heiligen [Geist]"* („Fogantatott a Szentlélektől"). Kisebb töredékek ismertek a keresztre feszítés jelenetéből is, amelyet az ima ezen sora címkéz: *„[Gelitten] unter Pon[tio Pilato gecreuzig]et"* („Szenvedett, Poncius Pilatus alatt megfeszítették"). Az utolsó, eddig ismert típus az, amelyen Krisztus sírba helyezését ábrázolták, s a párhuzamok alapján ezzel a felirattal egészítették ki: *„[Gestorben und begraben]"* („Meghalt és eltemették"). Hasonló kialakításúak a tízparancsolatot felvonultató csempék is, amelyek eddig legnagyobb számban Sopronban, a Szent György utca 14. szám alatt kerültek elő. A parancsolatok eredeti szövegét Luther imádságoskönyvéből vehették, s valószínűleg az illusztrációkat is a könyv ihlette. Az első parancsolatot ábrázoló csempén a bibliai bálványimádás jelenetét láthatjuk, mellette a szöveg: *„Das ers[t Gebot D]v solt kein [a]nder Göter haben"*, azaz: „Az első parancsolat: ne legyenek más isteneid". Ezeken kívül előkerültek a 4. (*„Das 4. Gebot Dv solt dein Vater und Mvter eren."* – „Apádat és anyádat tiszteld") és a 8. parancsolatot (*„[Das 8. Gebot D]v solt nicht [falsch gezeu]gnis reden [wider deinen] Nehesten."* – „Felebarátod ellen ne tégy hamis tanúbizonyságot") ábrázoló töredékek is, azonban a hozzájuk tartozó ábrázolás nem ismert. A téglalap alakú csempék sorát kiegészíti egy szokatlan ábrázolás, amelyen két férfi látható. Az egyik a másik szemében egy szálkára mutat, míg a saját szemében egy gerenda van. A képet Máté evangéliumából a szálkáról és gerendáról szóló tanítással lehet azonosítani.

Ezeket a csempéket négyzetes darabok egészítették ki, amelyek a kályhatest alsó részét alkották. A csempelapokon különböző ószövetségi jelenetek sorakoztak. Az egyik legelterjedtebb típuson azt a történetet láthatjuk, amikor Noé szőlőt ültet, s az abból készített bor miatt megrészegedik, s meztelenre vetkőzik. Az egyik fia meglátva apját, szól testvéreinek, ezzel megszégyenítve őt. Egy másik darabon Jákob álma szerepel, amelyben egy létrán Isten angyalai járnak fel és alá, Isten pedig Jákobnak adományozza a földet, amelyen elaludt. De Mózes alakja is feltűnik ezeken a darabokon. Az érckígyót ábrázoló csempén az a jelenet szerepel, ami-

A Sopron, Szent György utca 12–14. szám alatt az 1980-as években folytatott ásatásoknak köszönhetően kerültek elő a kályhacsempék. A két szomszédos telek érdekessége, hogy történetük a 16. századot követően egybefonódott a soproni evangélikusok történetével. A 12. számú házat ugyanis a 17. században az Eggenberg család birtokolta, akik engedélyt kaptak arra, hogy az udvaron evangélikus istentiszteletet folytassanak az ellenreformáció legszigorúbb évei alatt is. Erre emlékeztet az első emelet loggiájába épített szószék is. A Szent György utca 14. pedig a 17. század legelejétől kezdve az Evangélikus Konventháznak adott otthont.

Jákob álma egy hegyhátszentmártoni kályhacsempén (fotó: Rakonczay Rita)

Az érckígyó jelenete egy hegyhátszentmártoni kályhacsempén (fotó: Rakonczay Rita)

Kiűzetés a Paradicsomból egy hegyhátszentmártoni kályhacsempén (fotó: Rakonczay Rita)

Noé megszégyenítésének ábrázolása egy soproni kályhacsempén (fotó: Rakonczay Rita)

Ábrahám és Izsák áldozata egy vöröskői kályhacsempén (fotó: Rakonczay Rita)

kor Mózes a pusztában vörösréz kígyót készített, s aki erre tekintett, meggyógyult a kígyómarásból. Az érckígyó egyúttal a kereszten függő Krisztus szimbóluma is. Más darabokon pedig a paradicsomi kiűzetés, valamint Ábrahám és Izsák áldozata látható.

A hegyhátszentmártoni, soproni és vöröskői kályhacsempék párhuzamai német nyelvterületről ismertek.

Lipcsében vagy Drezdában is előfordulnak a *Hiszekegy* sorait ábrázoló hasonló kályhák, amelyeken mind a felirat, mind pedig az illusztráció megegyezik a magyarországi darabokkal. Azonban ez nem jelenti azt, hogy ezek a kályhacsempék Lipcsében vagy Drezdában készültek volna, sokkal inkább egy közös előképre vezethetőek vissza a hasonlóságok. Ezek az előképek pedig akár a Luther és Cranach által készített röplapok vagy imádságoskönyv-illusztrációk is lehettek. A csempék legközelebbi analógiája egyébként az osztrák Grafenegg kastélyában, a II. világháborúban sajnálatos módon elpusztult úgynevezett „protestáns kályha", amelyről csak archív fotókkal rendelkezünk. Azonban ezeken is jól látható, hogy a kályha felső részén a *Tízparancsolat*ot, valamint a *Credó*t ábrázoló csempék sorakoznak, míg az alsó részeken különböző négyzetes csempék vannak. A kastély érdekessége, hogy a 16. században, amikor a kályha feltehetően elkészült, a magyarországi Thurzó család birtokolta.

A kályhacsempék keltezését tehát elsősorban azoknak a metszeteknek a keltezése segíti, amelyek előképekként szolgálhattak. Ezek pedig a század első felében készültek. A németországi párhuzamokat ennek alapján valamikor a század közepére datálják. Így feltehetően a magyarországi példányokat is valamikor 1550 körül készíthették.

A soproni darabokkal kapcsolatos információinkat jól kiegészítik az írott források is, ugyanis ebben az időszakban a Szent György utca 14. számú házat Pfleger Orbán birtokolta, akinek a fogadott fia, Wirt Mihály az írásos adatok szerint ekkor Wittenbergben tanult, s mestere nem más volt, mint Philipp Melanchton. Így a soproni protestáns kályha valószínűsíthető készíttetője nem csupán egy divatos kályhát rendelhetett, hanem maga is az új, megreformált hit követője lehetett…

A LELŐHELYEK:

Hegyhátszentmártonban a 16. század legelején az Ivánczy család építtetett egy nagyobb kastélyt, amely a 16. század közepén, Ivánczy Péter Vas megyei alispán (1548–1561) alatt élte a fénykorát. Valószínűleg ő lehetett az, aki protestáns kályhával díszítette otthonát. A lelőhely érdekessége, hogy a gazdag kályhacsempeanyag, amely szinte teljes egészében erre az időszakra tehető, egy, a humanizmusban jártas megrendelő képét sugallja. A lelőhelyet hosszú éveken keresztül egy helytörténész „kutatta", majd később a Savaria Múzeum is folytatott ásatásokat a területen.

A ma is jó állapotban lévő vöröskői vár Szlovákiában, Pozsonytól északra fekszik. Az itt emelkedő, ma is látható várat 1535-ben a Fugger család építtette. A Fuggerek egy híres kereskedő család voltak a 15–16. században, s a család a virágkorát Fugger Antal tevékenysége alatt élte, aki a 16. század közepén Vöröskő várát is bírta. A család rokoni kapcsolatban állt azokkal a Thurzókkal, akik Grafenegg kastélyában a protestáns kályhát készíttethették.

Sematikus kályharekonstrukció a soproni csempék felhasználásával (rajz: Rakonczay Rita)

A grafeneggi protestáns kályha, archív fotó (forrás: Franz 1981)

A grafeneggi protestáns kályha közelről, archív fotó (forrás: Franz 1981)

Guba Szilvia

„A haza dolgainak eligazítások végett…”

AZ 1705. ÉVI SZÉCSÉNYI ORSZÁGGYŰLÉS HELYSZÍNÉNEK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

A Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) első országgyűlését Szécsényben, a település határában található, úgynevezett Borjúpáston tartották meg 1705. szeptember 12. és október 2. között. A tanácskozás döntései értelmében létrehozták a kuruc állam legfőbb politikai intézményeit: a 24 tagból álló Szenátust, melynek elsősorban tanácsadói szerepe volt, valamint a Gazdasági Tanácsot. A keresztény felekezetek közötti feszültségek orvoslása érdekében a diétán rendezték a templomkérdést is: a protestánsoknak visszaadták a szabadságharc előtt elvett templomaikat, és döntöttek a szabad vallásgyakorlásról is. Az országgyűlés csúcspontja II. Rákóczi Ferenc vezérlő fejedelemmé választása volt, ami egyúttal legitimálta a szabadságharc vezetőjét is, vagyis ráruházták az államfői jogokat és a kuruc fennhatóság alatt álló összes kincstári birtokot. Azt, hogy pontosan mi zajlott a Borjúpáston, és miről döntöttek, a történészek alapos forrásfeltáró munkával javarészt mára már tisztázták. De az országgyűlés tényleges helyszínét, kiterjedését csak az elmúlt évek célzott régészeti kutatásai igyekeztek feltárni. Írásunk a lelőhelyfelderítő munka első eredményeiről számol be.

A kor történelmi eseményeinek megismeréséhez nemcsak a különböző korabeli feljegyzések, de a fejedelem kiterjedt magánlevelezése, diplomáciai kapcsolatainak dokumentumai, valamint Rákóczi visszaemlékezései is szövevényes és kiapadhatatlan forrást biztosítanak. A forrásgazdagság ellenére a korszakot talán legalaposabban ismerő R. Várkonyi Ágnes is megemlíti a „szécsényi rejtélyt”, azaz azt a problémát, hogy meglehetősen keveset tudunk arról, hogy pontosan milyen célból és miért épp Szécsénybe hívták össze az országgyűlést. A kérdés megválaszolását szívós kutatómunka, a rendszerváltás óta pedig többek között a nyugat-európai levéltárakban őrzött anyagokhoz való hozzáférés lehetősége segítette. De nézzük előbb, mely események sorozata vezetett az országgyűlés összehívásához!

A kurucok Habsburg-abszolutizmus elleni küzdelme és annak sorsa szorosan kapcsolódott a nemzetközi politikai helyzethez. A spanyol örökösödési háború és az úgynevezett *északi háború* szinte a teljes kontinenst fegyverbe vonta, a megváltozott erőviszonyok (így az Oszmán Birodalom megroppanása és a Habsburg Monarchia megerősödése) mentén szerveződő birodalmak új európai hatalmi egyensúlyt igyekeztek létrehozni. A Habsburgok katonai erősödését az angolokkal közösen vívott höchstädti győzelem hozta meg 1704-ben, a Rákóczit anyagilag is támogató francia udvarral szemben. I. Lipót császár (ur. 1658–1705) halálával (1705. május 5.) és az új katonai vezetés kinevezésével ugyanakkor mind a politikai, mind a katonai helyzet változott: a császáriak minden erejükkel igyekeztek Rákóczit elszigetelni és a tervezett országgyűlést meghiúsítani. A Rákóczi-szabadságharc első országgyűlésének megtartásáról azonban még 1705 tavaszán döntöttek, helyszínként pedig Rákos mezejét jelölték meg. Az esemény helyének kiválasztása is szimbolikus jelentőséggel bírt, hiszen a középkortól kezdve számos országos gyűlést,

Szisztematikus régészeti és fémkeresős kutatás a szécsényi Borjúpáston

királyválasztás tartottak itt. Sőt, 200 évvel azt megelőzően itt fogadták meg azt is a köznemesek, hogy a magyar trónra csakis magyar királyt választanak. A kiegyezésre törekvő új uralkodó, I. József (ur. 1705–1711) méltán tarthatott attól, hogy ha az országgyűlést megtartják, ott Rákóczit – hatalmát megszilárdítván – az ország királyává is koronázhatják. Így az uralkodó megerősítette magyarországi haderejét, amely 1705 augusztusára lehetetlenné tette a Rákos mezején megtartandó gyűlést. Új helyszínként felmerült még Hatvan (a hatvani országgyűlés választotta nádorrá Werbőczyt) és Léva is, de végül – ahogy Csécsi János naplójában olvashatjuk – *„Rákóczi Ferenc fejedelem az összeszövetkezett rendeket 1705. september elsőjére Szécheny, Nógrád vármegyei helységnek mezejére idézte fel”.*

A fejedelem Nyitra várából Bercsényi Miklós főtábornokkal és Széchenyi Pál kalocsai érsekkel indult útnak szeptember 1-én, majd 6-án érkeztek Szécsénybe. Az országgyűlést ünnepélyes keretek között nyitották meg szeptember 12-én, szombaton. A helyszínen, az úgynevezett Borjúpáston azonban már augusztus közepétől lázas munka, szervezés, építkezés zajlott, ugyanis az országgyűlés számára és a központi hivataloknak külön sátorvárost építettek fel. Szükség is volt a táborra, hiszen több ezer ember (és több száz állat) ellátásáról csakis így tudtak gondoskodni. Az országgyűlés egyik fontos momentuma volt, hogy arra minden mágnás (azaz nemes) személyre szóló meghívót kapott, vagyis nem csak követeken keresztül vettek azon részt. Ez azt is jelentette, hogy egy-egy nemesemberrel akár egy kisebb udvartartás is érkezett: szolgálók, katonák, testőrök, személyi titkárok stb. A fejedelmi udvart szintén több tucat személy kísérte, nem beszélve a testőrökről, katonákról, a vármegyék és a szabad királyi városok képviselőiről. Ahogyan Rákóczi később írta: *„Az országgyűlés számára, két hadvonal között, szállásom (a szécsényi vár) ligetén kivül, nagy sátort vonattam föl.”* (II. Rákóczi Ferenc: *Emlékirataim*) A nagy sátor nem más, mint a néhai Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 12 árbócos sátra, melynek felállításához egyenesen Bécsből hívtak ácsmestereket.

A sátortábor elkülönülő egységeinek területét tervezetten, feltételezhetően már jó előre kiosztották. A központi helyet a fejedelem és udvartartása kapta, melyet – mint, ahogyan az Csécsi akkor készített egyik rajzán is szerepel – paliszád, azaz cölöpsor vett körbe. Tőle délre kaptak helyet a fejedelem (és udvarának) málhái, a legelők, illetve a konyhasátrak. A több ezer lakó élelmezéséről itt helyben gondoskodtak, több mint egy hónapon át. Bizonyosan helyben főztek, sőt az élő állatok levágására is itt kerülhetett sor. Nemcsak étel, hanem ital is nagy mennyiségben állt rendelkezésre, a sátrakban rendre parázs viták folytak, nyilván némi alkoholnak is köszönhetően.

A szécsényi országgyűlés eseményeiről Csécsi (Tseetsi) János (1650–1708), a sárospataki református kollégium egykori rektora szemtanúként tudósít. *„Az öreg Csécsi bölcs és tudós ember volt, kinek munkássága az irodalomban is maradandó nyomot hagyott.”* Kalandos élete szinte felér egy látlelettel a török uralom hanyatlásának és a Habsburg-ház elleni erősödő függetlenségi eszmék kibontakozásának időszakáról. Egy török portyázó sereg még háromévesen elfogta őt és édesanyját, s csak váltságdíj ellenében szabadultak ki az egri pasa fogságából. Előbb Sárospatakon, majd Kassán tanult, végül erdélyi és külföldi tanulmányai (Utrechtben és Amszterdamban) után visszatért Sárospatakra, ahol nemcsak tanított, de később az iskola rektoraként is tevékenykedett. A szécsényi országgyűlésen Zemplén vármegye református egyházainak képviseletében, azok küldötteként vett részt.

II. Rákóczi Ferenc portréja

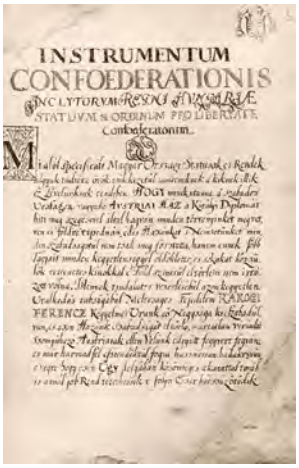

A szécsényi országgyűlés szövetséglevele

De hol lehetett valójában a Borjúpást? Ennek kiderítésére a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum jelen sorok írójának vezetésével kutatási programot dolgozott ki, melynek célja a helyszín régészeti módszerekkel történő azonosítása, megismerése. Ezt megelőzően könyvészeti, adattári, valamint térképészeti kutatásokat folytattunk, elsősorban a forrásokban szereplő „mező” vagy „pást” lehetséges

Réz szükségpénz, vagyis poltura 1705-ből

helyének meghatározása céljából. Maga a *pást* megnevezés egyébként egy fűvel sűrűn benőtt legelőre utal. A régi katonai térképeken ugyanakkor a Szécsénytől északra elterülő területeket *rét*nek nevezik. A Rákóczi korabeli források is *„Szécsény mezeje”* vagy *„Szécsény alatti mező”*-ként emlegetik az országgyűlés helyszínét. A Borjúpást, mint földrajzi megnevezés egy 1774-ből, a Forgách grófok jószágkormányzójától, Haller Sámueltől származó peranyagban olvasható először: *„Szécsény nevő Mező Várossának Határjában Pőstény felé fekvő nagy pástot melly is másképp Borjú Pástnak nevezettek...”* Egy 1868-ból származó kataszteri térképen a terület megjelölése *Tehénpást*. A történészek 1905-től kezdődően *Szécsény mezeje* helyett egyre inkább a *Borjúpást* elnevezést kezdték el használni az országgyűlés helyszínének megnevezésére.

A régészeti kutatás helyszínét így a korabeli leírások, régi történeti térképek jelzései, Csécsi János naplóbejegyzése, illetve vázlatrajza, továbbá az adatok összevetése alapján jelöltük ki. Abból a felvetésből indultunk ki, hogy ha egy néhány hektáros területet ennyire intenzíven használnak, akkor annak detektálható nyomait is meg lehet találni. A kutatás folyamán a csatatérkutatások során alkalmazott, elsősorban fémkeresős lelőhelydiagnosztikai eljárásokat vetettük be, hiszen elsősorban fémleletekre számítottunk, érmékre, használati tárgyakra stb. Bár nyilvánvalóan sok hulladéktól helyben szabadultak meg (pl. a leölt állatok maradékai), ezeknek nem minden esetben marad (felszíni) régészeti nyoma. Ugyanakkor egy összeszólalkozás, italozás

A Rákóczi-szabadságharc kitörését követően nem sokat váratott magára az önálló pénzverés, hiszen a háborúhoz, fegyvervásárláshoz, a katonák ellátmányozásához pénzre volt szükség. Erdélyi fejedelemmé választását követően Kolozsváron aranydukátot vertek, melyből két típus is készült, igaz nagyon korlátozott mennyiségben. 1704-től jelennek meg a polturák, melyek kezdetben ezüstből készültek, majd rézből. A rézpolturákat szükségpénznek tekinthetjük, négy címletben készültek (1, 4, 10 és 20). A rézpénzek összefoglaló neve a kongó volt (hiszen, ha megcsörrentették, akkor „kongott”). Mivel a 20 és 10 polturások hátlapjára a *Pro Libertate* („a Hazáért”) feliratot verték, ezért libertás névvel is illették. A 20, 4 és 1 polturások előlapján címer, hátlapján Madonna-ábrázolás látható, míg a 10 polturásokon és a rézdenárokon csak címer és felirat. A szükségpénzek Körmöcbányán, Kassán, Nagybányán és Munkácson készültek.

Szeptember 20-án vasárnap a táborban megtartott mise után II. Rákóczi Ferenc letette a konföderációs esküt. A Szövetkezett Magyarok Fejedelme ezt követően gazdagon megvendégelte a jelenlévőket. Csécsi naplójából idézzük a felszolgált ételek listáját: *„cipó, a közönséges prófonton* [ellátmány] *kívül felment 2000; bor* [...] *doliis Debrecensiensibus* [debreceni hordóval]; *lúd 200; tyúk 330; pulyka 34; tojás 1200, vaj 100 itce* [7-8 dl]; *méz 20 icce; ecet 180; só és szalonna 3-3 mázsa; lángliszt három köböl* [kb. 64 liter]; *hízott ökör 6; bárány 50.”* Egy másik forrás, egy naplótöredék is megerősíti, hogy gazdag ebédben volt aznap részük, és csak a fejedelem asztalára 366 adag étel került *(„Az ö Nga asztalára ment nro 366 tál étek”).*

Az MNM Régészeti Lelőhelyfelderítő csoportja és az önkéntesek

közben akár le is szakadhatott néhány mentegomb, vagy ragadhatott a sárba csizmavasalás, esetleg egy-egy erszényből kiszabadulhatott akár néhány poltura is – e tárgyakat pedig a fémkereső műszer jó eséllyel jelezni tudja.

A kutatás jelenlegi szakaszában Szécsény északi határában, az egykori Forgách-kastély angolparkjától északra, összesen 120 hektár területen kezdtük meg a szisztematikus terepbejárást, illetve önkéntesek bevonásával a terület fémkeresős kutatását. A klasszikus leletfelgyűjtős terepbejárás során csupán nagyon kevés, a korra datálható leletet találtunk: néhány cseréppipán, edénytöredéken kívül egyéb keltezhető tárgy eddig nem került elő. A fémkeresős kutatás során viszont – ahogy arra számítani lehetett – számos, a korszakra keltezhető fémtárgyat dokumentáltunk. Közülük igen nagy mennyiségben kerültek elő kézi lőfegyverekhez (puskához és karabélyhoz) használt ólomlövedékek. Jellemzően kisebb kaliberű, átlagban 13–15 mm átmérőjű ólomgolyókat találtunk, amelyek a 17–18. század fordulójára utalnak. Szintén számos előkerült használati tárgy keltezhető a korszakra, például pipakupak, bronz gyertyatartó stb. A ruházatra utaló leletek közül rézből vagy rézötvözetből készült övkapcsok, bújtatók és csatok kerültek elő. Pontosan jelzi a korszakot számos poltura is, melyből eddig 10 darabot találtunk, köztük a legkorábbiak 1703-ból, a legkésőbbiek pedig az országgyűlés évéből, 1705-ből származnak.

Az első, kutatásunk során előkerült poltura és találója

©Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

A Borjúpást (másnéven Tehénpást) Szécsény kataszteri térképén

Bár a kutatás korai fázisában vagyunk, mégis már számos, a korszakra datálható lelet került elő. A leletek szóródásának térképre vetítésével pontosabban határolhatjuk le azokat a területeket, ahol további, célzott geofizikai méréseket is tervezünk. Így talán nemcsak az egykori sátortábor kiterjedését, de talán a híres fejedelmi sátor pontos helyét is megtalálhatjuk idővel. Egy biztos: egy lépéssel mindenképp közelebb kerültünk a „szécsényi rejtély” megoldásához.

✿ ✿ ✿

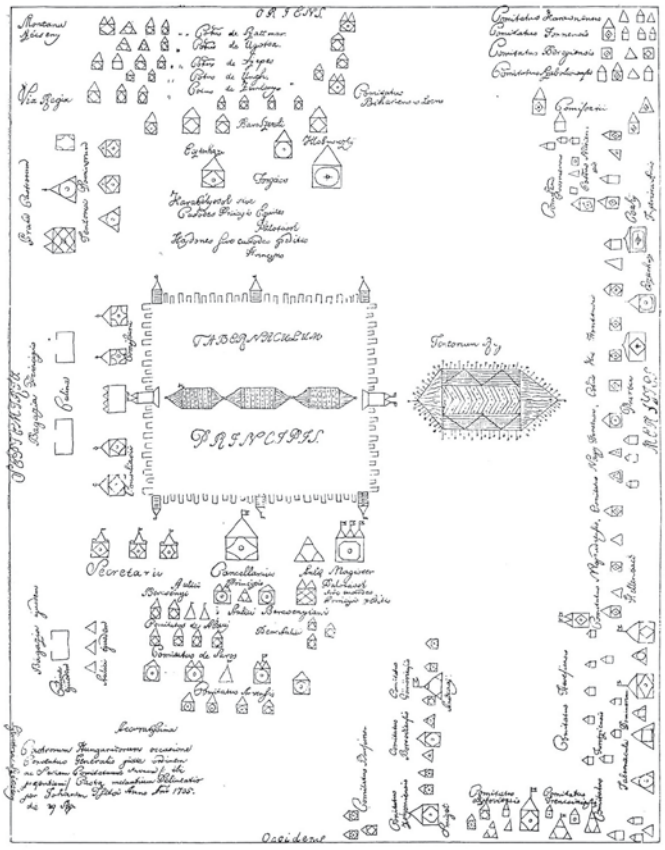

A szécsényi országgyűlés sátortábora Csécsi János rajzán

KÉSŐ VASKORI FAZEKASKEMENCÉK A PESTI-SÍKSÁGON

SOÓS ROLAND

A Magyarország területén előkerült késő vaskori (Kr. e. 5. – Kr. u. 1. század), úgynevezett kelta típusú fazekaskemencék száma az utóbbi évtizedekben a növekvő arányú nagyberuházásos feltárások nyomán jelentősen megnövekedett. Jelenleg közel 40 lelőhelyről mintegy 70, a késő vaskorra korhatározható edényégető kemencét ismerünk. Ezekhez sorolhatók az M0-s autópálya építéséhez kapcsolódó, 2006-ban feltárt egyik üllői, és a 2004–2006 között kutatott egyik ecseri lelőhelyről (Pest vármegye) előkerült kelta fazekaskemencék is.

A keleti kelta területeken elterjedt, majd a későbbi korokban is továbbélő fazekaskemence-típust a magyar nyelvű szakirodalomban az alábbi módon szokták leírni: földbe mélyített, kétosztatú, alsó huzatú, vertikális, egy

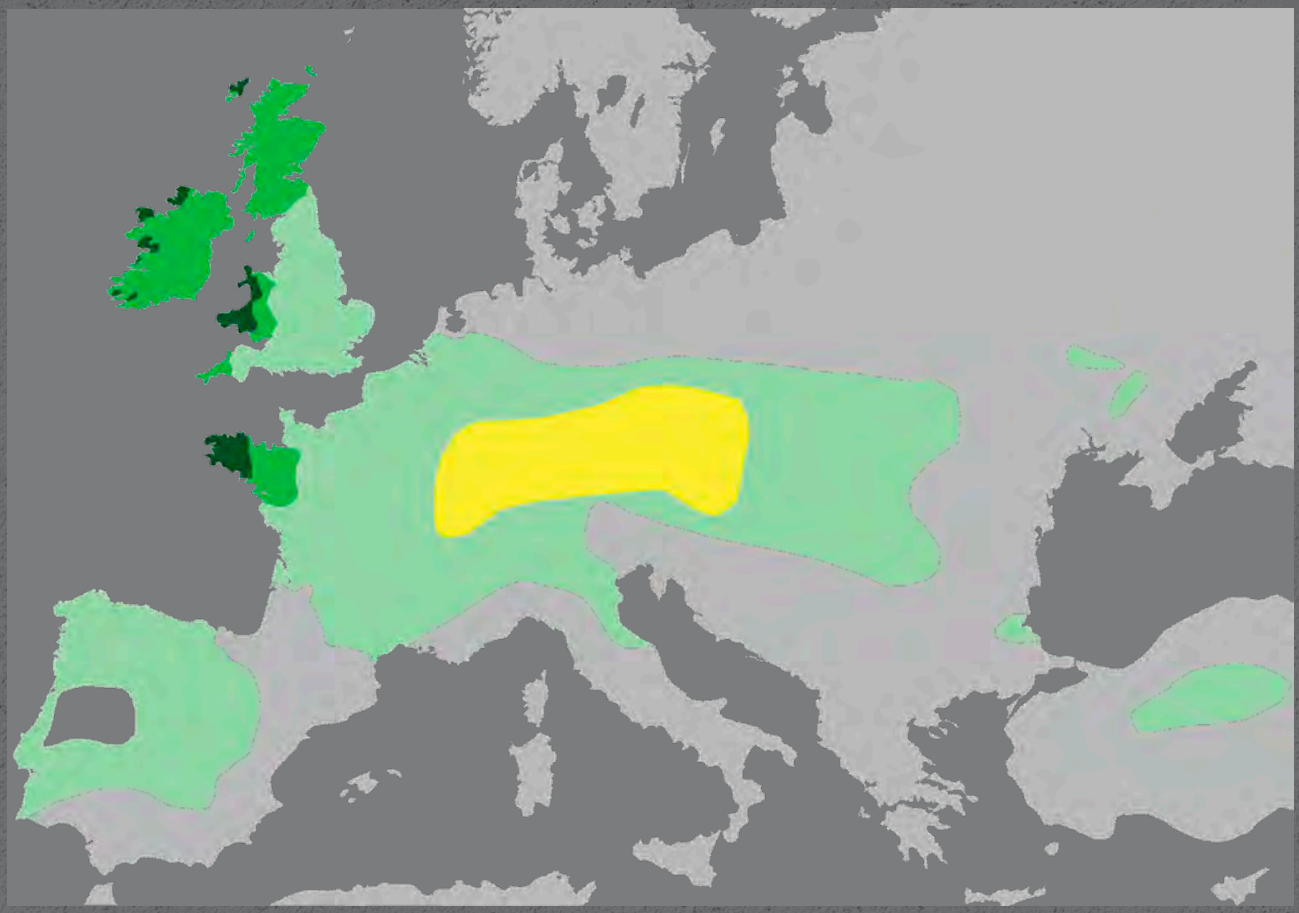

A kelta kultúra elterjedése Európában

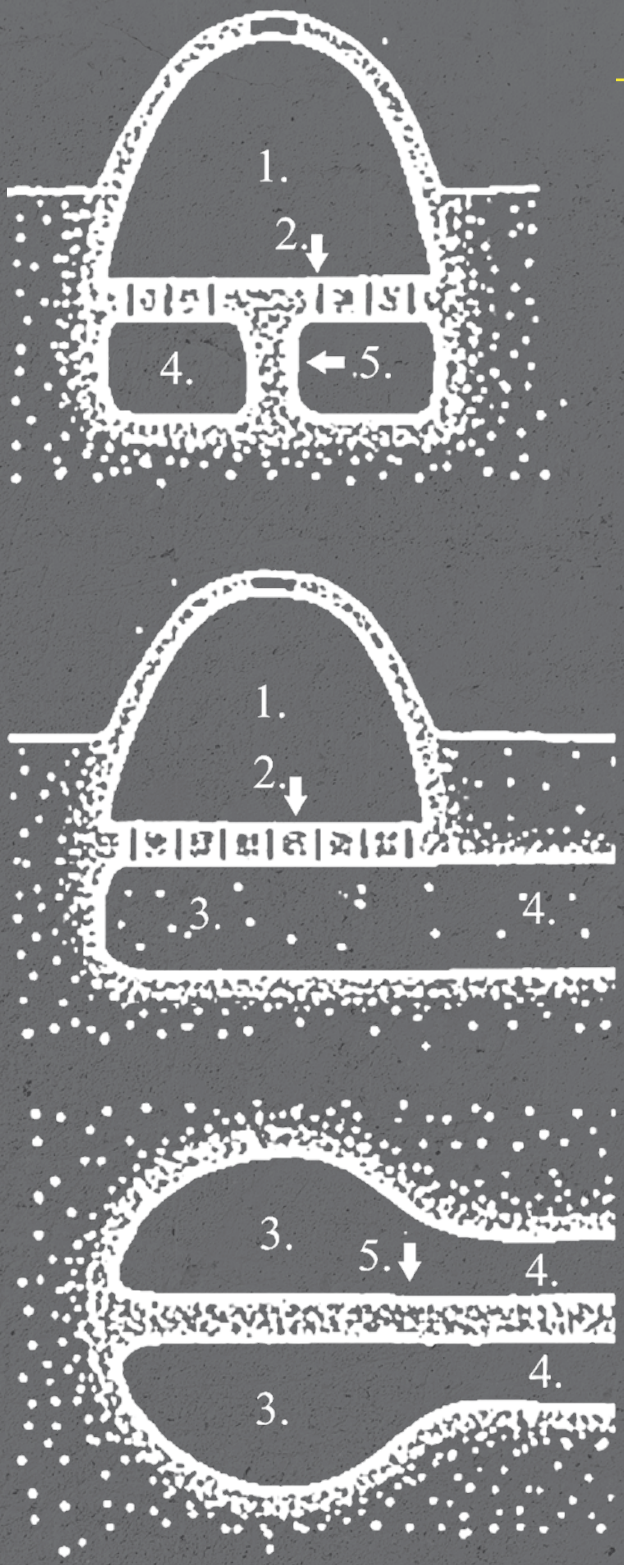

Egy vaskori kemence sematikus szerkezeti rajza (1: égetőtér, 2: rostély, 3: fűtőtér, 4: fűtőcsatorna, 5: osztófal)

vagy két tüzelőnyílású, átlyuggatott rostélyú edényégető kemence. A „kétosztatúság" lényegében azt jelenti, hogy az úgynevezett alépítményt, amely a fűtőtérből és a rostélytámasztóból áll, egy rostély választja el a felépítménytől. Az „alsó huzatúság", illetve a „vertikalitás" itt a működési elvre vonatkozik, vagyis arra, hogy a kemence szájnyílásának közelében rakott tűz forróságát lentről felfelé áramló légmozgás szállítja a tüzelőcsatornán és a fűtőtéren, majd a rostély nyílásain át az edényeket tartalmazó égetőtérbe.

Az eddigi kutatási eredményekből az a kép rajzolódik ki, hogy az ilyen késő vaskori fazekaskemencék többnyire nem magányosan, hanem csoportokban kerülnek elő, mint például Sajópetrin, ahol nyolc, vagy Sopron-Krautacker és Esztergom, Kossuth L. u. 14–18. sz. lelőhelyeken, ahol öt-öt kemencét tártak fel. Vannak ugyanakkor olyan korabeli települések is, ahonnan csak egy-egy fazekaskemencét ismerünk. Ilyen magányos kemencéket ismerünk Békásmegyerről, Ózdról és Ordacsehi-Kis-töltésről. De ezekről sem mondható el teljes bizonyossággal, hogy minden kétséget kizáróan magukban álltak, hiszen e településeket nem tudták teljes egészében feltárni, így a kutatatlan részeken még lehetnek hasonló objektumok (egyébként meglehetősen kevés a teljesen feltárt késő vaskori telep hazánkban).

Fontos kitérnünk az edényégetők településeken belüli elhelyezkedésére is. Szembeötlő az a tendencia, hogy a kemencék többnyire a lakóépületektől távol helyezkednek el, ennek hátterében valószínűleg tűzvédelmi okokat kell keresnünk. Ugyanakkor a kelta falvakban már rendszerint azonosíthatók a jól elkülönített kézműves tevékenységekre utaló épületegyüttesek, településrészek is. Ilyen jelenség a Sajópetrin előkerült fazekaskemencék esete is, amelyeket a telep délnyugati részén árokkal kerítettek el.

Izgalmas kérdéskör a kemencékhez kapcsolódó fazekasműhelyek problematikája. Mivel az edényégetés egy igen kényes és az időjárási viszontagságoknak kitett művelet, ezért a legtöbb esetben számolhatunk a kemencék környékén valamilyen épülettel is. A közelükben előkerült épületek általában cölöpökkel alátámasztott tetejű gödörházak. Jerem Erzsébet a sopron-krautackeri 151. kemencénél például egy sima, négy lábra támaszkodó, észak felé lejtő tetőt rekonstruált. Sajópetriben már egy komolyabb műhelyépületről beszélhetünk: egy lekerekített sarkú téglalap alakú gödörházról, ágasfás-szelemenes tetőszerkezettel és felmenő falakkal. Az épület nyugati sarkából három egymás mellé épített, körülbelül azonos méretű rostélyos fazekaskemence nyílt. Magában az épületben azonban csak a munkagödör és a tüzelőcsatorna

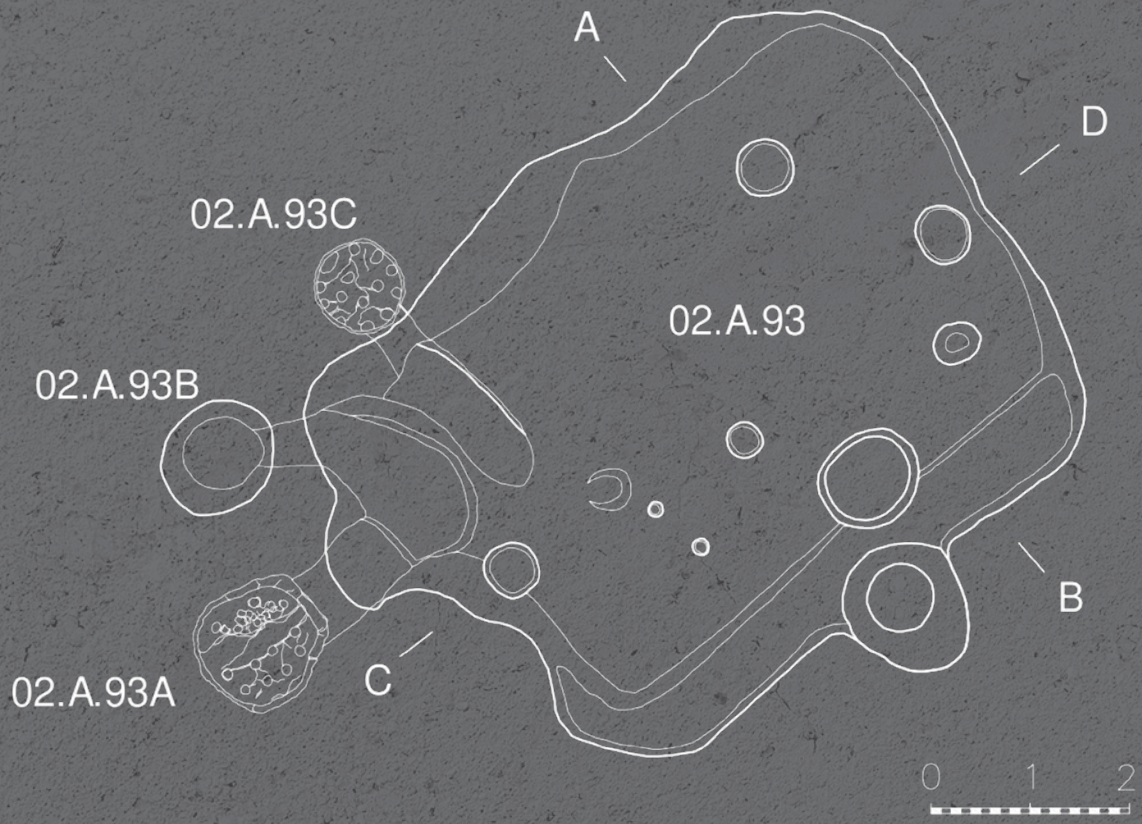

A sajópetri műhely ásatási rajza

egy része helyezkedett el. A felépítmény tűzveszélyes szellőzőnyílása ugyanakkor az épületen kívülre került.

A kemencék közvetlen kiegészítő objektumai közé tartoztak az úgynevezett hamuzó-, tüzelő- vagy más néven munkagödrök. Általában szabálytalan téglalap vagy ovális alaprajzúak. Számos más funkciót is betölthettek, mint például a felhalmozott tüzelőanyag vagy az égetésre váró edények tárolása. Itt kell megemlíteni az úgynevezett kemencebokrokat, amelyek fontos ismérve, hogy egyetlen munkagödörhöz több fűtőcsatorna és ezáltal több kemence is kapcsolódott, ilyet meg lehetett figyelni a fent említett Sajópetriben is.

Az Üllőn feltárt kemence földbe mélyített része egy kerek, viszonylag mély, méhkas alakú gödör. A fűtőtér és a fűtőcsatorna agyagos talaja átégett, tapasztás sehol sem figyelhető meg benne annak ellenére, hogy a késő vaskorban általános gyakorlat volt a kemencék belsejének agyaggal kibélelése. Az üllői kemence esetében gyaníthatóan azért hagyták ezt el, mert a talaj maga is agyagos volt, ami az első tüzeléskor jól kiégett. A kemence eredeti rostélya beomlott, így eredeti helyzetben nem maradt meg belőle semmi, de a betöltésben előkerült néhány töredék alapján 15–20 cm vastag lehetett. A rajta lévő lyukak átmérője 5 és 8 cm között váltakozik. A késő vaskori kemencék rostélyainak készítése kapcsán többen is megfigyelték szerves anyag lenyomatát a rostélyokon. Wolf Mária és Simonyi Erika a Mezőkeresztes-Cethalmon feltárt kemence rostélyán 8–10 cm-es botok nyomait rögzítették. A Sajópetriben feltárt kemence rostélyán pedig hasított deszka nyomai látszódtak. Az üllői rostélyt is hasonlóképpen készíthették, tehát egy előre elkészített faszerkezet köré tapaszthatták az agyagot, és így alakították ki magának a rostélynak a formáját és vastagságát. A rostély egy középső osztófalra támaszkodott, amely két részre osztotta az észak–déli irányú tüzelőjáratot. Az osztófalat a sárga agyagos altalajba faragták bele, amely vörösre égett át. A kemencéhez a fűtőcsatornán keresztül egy ovális, lekerekített sarkú téglalap alakú munkagödör kapcsolódott.

Kelta kerámiatöredékek Ecserről

Kelta csupor Ecserről

Az üllői kemencéhez nem tartozik semmilyen épület vagy akár cölöpökkel tartott tetszőszerkezet sem. Az ásatás jellegéből adódóan ugyanakkor egy ilyen építmény megléte nem zárható ki teljesen, mivel csak egy keskeny, 4,8 méter széles sávban haladt a feltárás. Így a kemence északnyugati oldalán esetleg még számolhatunk ilyen jelenséggel.

Az Ecseren feltárt kemence nagyban hasonlít az üllői példányhoz, de ennek falait betapasztották, és ez az utóbbival szemben egyenesen mélyül. A fűtőcsatornát és a kemencét észak–déli irányban két részre tagoló osztófal felülete is átégett. Az ecseri kemence egyik legérdekesebb jelensége, hogy megújított rostélyának néhány töredéke eredeti helyzetben megmaradt. Ezek révén jól megfigyelhető, hogy az első rostély 12 cm vastag volt, aminek az elhasználódása tette szükségessé a felette lévő 6 cm vastag új rostély megépítését. Ez azt sugallja, hogy a kemencét hosszabb ideig és intenzíven használhatták. Ugyancsak megfigyelhető volt, hogy az első rostélyt nem egyszerre építették a kemencével, hanem annak elkészülte után helyezték azt bele. Elmondható az is, hogy itt egy magányosan álló, a település szélén létesített edényégetőről beszélhetünk, és míg az üllői kemence kapcsán akár műhelyt is feltételezhetünk a közelében, addig az ecseri objektum esetében ezt kizárhatjuk, mivel környezete teljes mértékben kutatottnak tartható. Sajnos több információval nem rendelkezünk, mivel fűtőcsatornája végét és a munkagödör egészét a területen később megtelepedő szarmata falu egyik objektuma maradéktalanul elpusztította.

✿ ✿ ✿

Kelta szitula Ecserről

Az ecseri kemence fűtőcsatornája, az átégett osztófala és a fűtőtér a rostéllyal

Az ecseri kemence megújított rostélya

Az üllői kemence fűtőcsatornája, átégett osztófala és a fűtőtér

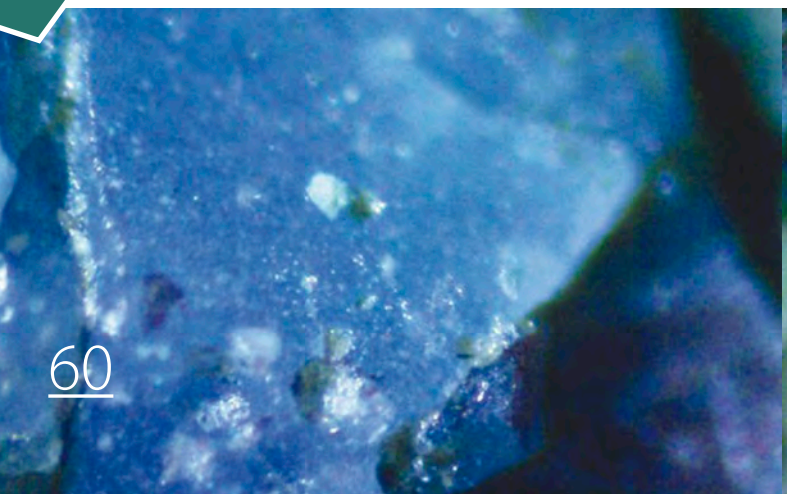

Kék színű zománc maradványa a ruharedő egyik rekeszében a pápoci tárgyon

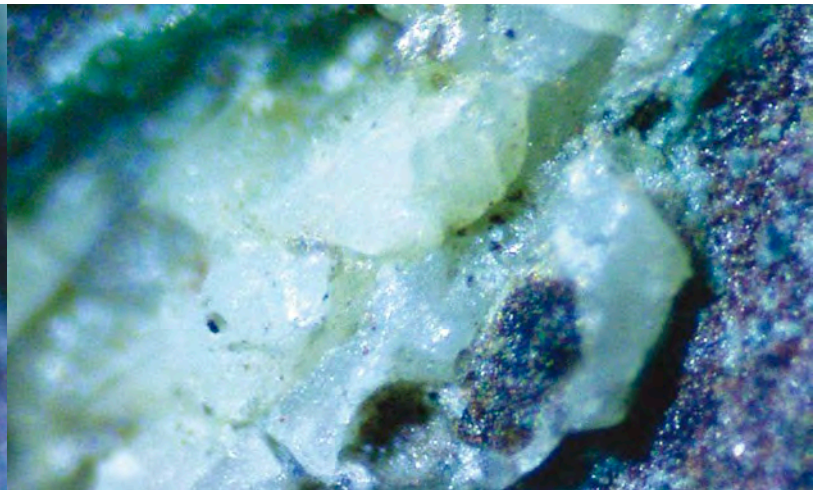

Fehér zománc a ruharedő egyik rekeszében a pápoci tárgyon

ÁRPÁD-KORI ZOMÁNCTERMÉKEK VAS VÁRMEGYÉBŐL

Torma Péter

2022 nyarán a Vas vármegyei Pápoc településen végzett terepbejárás során különleges lelettel gazdagodott a Savaria Múzeum gyűjteménye. Hamar kiderült, hogy az új tárgy egy valamikor színes, zománccal díszített szentalak. A tárgytípus darabjai nagyobb mennyiségben az alföldi régióban kerülnek elő, azonban elterjedésük ritkának mondható mind megyénkben, mind az egész Dunántúlon. Vas vármegyében a Pápocon talált darab mellett jelenleg csak egy ilyet ismerünk, amely még a 20. század második felében került elő Nagysimonyi településen. Ritkaságuk ösztönzött jelen cikk megírására.

A francia Limoges-ban működött Európa egyik legnagyobb ötvösközpontja a 12–14. század között. Az itt létrehozott apátság (Szent Martialis-kolostor) az ötvösségen túl fontos egyházzenei és kulturális centrumnak is számított.

A fentebb említett ötvöstárgyak francia területről származnak, amelyeket egyházi felszerelésként használtak az Árpád-kori Magyar Királyságban is. A régészet főként csak limoges-i zománcként hivatkozik rájuk, elnevezésüket készítési helyükről kapták.

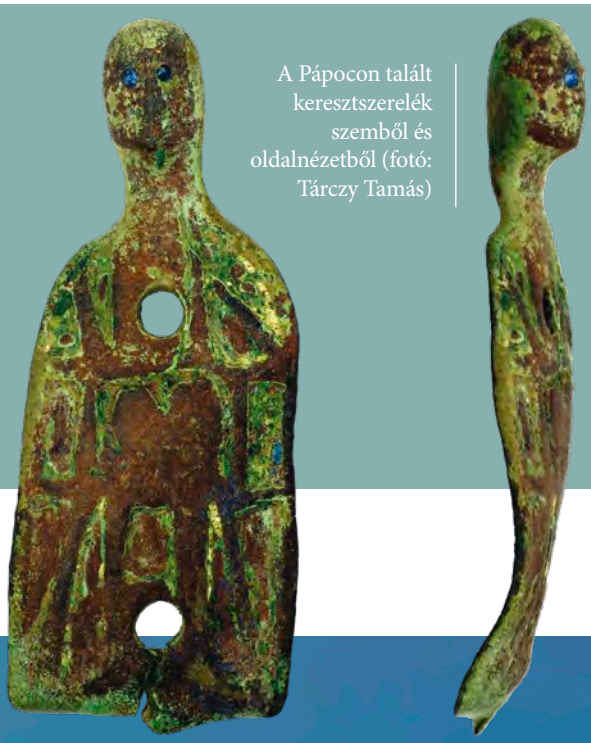

A Pápocon talált keresztszerelék szemből és oldalnézetből (fotó: Tárczy Tamás)

Egy épen megmaradt limoges-i ereklyetartó láda (Párizs, Louvre)

A Limoges-ban egyházi és világi felhasználásra készített vörösréz alapanyagú zománctermékek Európa-szerte elterjedtek. Egyházi felhasználásra a korabeli ötvösök többek között körmeneti és oltárkereszteket, ereklyetartó ládákat, pásztorbotokat, gyertyatartókat, kancsókat, füstölőket, oltárokat készítettek. Mindennapi használatra díszes övcsatok, tálak növelték a „kínálatot". A Magyar Királyság területén a 13. században jelentek meg a tatárjárás okozta pusztítás után, az egyházi tárgyak pótlásaként. Egyes feltételezések szerint azonban már a tatárjárás előtt, a 12. század végén megindulhatott behozataluk, mivel importjukat segíthették III. Béla francia kapcsolatai, akinek második felesége a francia királyi családból származó Capet Margit volt. Viszonylag gyorsan elterjedtek az egész királyságban, legnagyobb mennyiségben körmeneti és oltárkeresztek érkeztek. A keresztek többnyire fa maggal rendelkeztek. Ezekre különféle aranyozott lemezborítást, egyedileg befoglalt csiszolt féldrágaköveket, zománcozott szentalakokat, vésett díszítésű és zománcozott lemezeket helyeztek fel a készítés során. A díszítő motívumokat többek között bizánci és arab minták ihlették. Itthon elsősorban a falusi templomok felszereléseit képezték, viszonylagosan alacsony áruk és jó minőségük miatt. Hatásukra a hazai mesterek gyengébb minőségű magyarországi másolataikat is elkészítették.

A Limoges-ban készült tárgyak alapanyagául a vörösréz szolgált, amit fémöntéssel és kalapálással munkáltak meg a kívánt forma eléréséhez. Ez a vörösréz képezte a zománcozás alapját. Ahhoz, hogy a zománcberakás megfelelő díszítést adjon, szükséges volt a vörösréz alap további megmunkálása. Rekeszeket kellett kialakítani, azaz a rézlemezt mélyítették (vésték) ki a zománc befogadása céljából. A rekeszek így képletesen szólva a zománc számára tómederként szolgáltak, így lehetséges volt többféle szín kialakítása egymás mellett. Mindez díszes külsőt kölcsönzött a limoges-i daraboknak.

A zománc elhelyezése előtt egy alapos tisztítást végeztek, hogy a szennyeződések lekerüljenek a fém felületéről. A zománc alapanyagaként különböző színű üvegeket használtak fel, ezeket hevítették,

Szarvas határában talált, Esztergomban őrzött körmeneti kereszt előoldala, középen Krisztussal, a kereszt szárain szentalakokkal (Kovács Éva: *Limoges-i zománcok Magyarországon.* Budapest, 1968)

majd hideg vízbe dobták. A hatalmas hőkülönbség miatt az üveg apró darabokra esett, amit tovább zúztak-őröltek. A színes masszát a megfelelő rekeszekbe folyatták. Itt érdemes megjegyezni, hogy a zománc és a vörösréz alap közé gyakran réz-oxidot (vöröses színű rézásványt) töltöttek a jobb tapadás és a zománc átlátszóságának csökkentése miatt. Következő munkafolyamatként pedig hevítették a tárgyat, hogy a zománc megszilárduljon.

A zománcozás után a zománc és a rekeszek falát képező gátakat egy síkba csiszolták, végső lépésként pedig a tárgyakat aranyozták. Az aranybevonat készítése a tűzaranyozás eljárásával történt. Az arany és a higany folyékony vegyületét vitték fel a felületre, majd lassú hevítés után a higany elpárolgott és visszamaradt az arany. Az aranyozás, a különböző színű zománcok kombinációi és a hátteret adó vésetek segítségével tetszetős darabok kerültek a templomokba, viszonylag alacsony áron.

A limoges-i ötvösközpontban kezdetben (12. század) egyedibb liturgikus tárgyak készültek, majd a termelés felgyorsulása, egyfajta „sorozatgyártás" megindulása figyelhető meg a 13. században. A nagyobb mennyiségű termelés a díszítések egyszerűsödését eredményezte. Mindez azonban könnyebbséget jelent a limoges-i eredetű tárgyak keltezésénél, ugyanis a már ismertekkel történő összehasonlítás sokkal egyszerűbben megtehető.

A vasi darabokat közelebbről megvizsgálva a korábban leírt készítési fázisok is megfigyelhetők voltak. Érdekes volt kézzelfogható közelségből vizsgálni a közel ezer évvel ezelőtti ötvösök munkájának nyomait. A pápoci szentalak rekeszeiben a zománcozás már csak mikroszkóppal észlelhető, aminek segítségével a színvilág rekonstrukcióját lehetett elvégezni. Az aranyozás nyomát is csak egy ponton sikerült megtalálnunk. A tárgyon kettő lyuk látható, amelyek azt jelzik, hogy egykor valószínűleg egy keresztre lehetett felerősítve. A Limoges-ban készült keresztek előoldalán a megfeszített Krisztust ábrázolták, körülötte pedig a szárakon egy-egy szentet helyeztek el. Az elhelyezett szentek Jézus szenvedésének tanúi, név szerint Szűz Mária, Szent Péter és Szent János apostolok. A kereszt tetején többnyire egy angyal jelenik meg.

A zománcszínek és a szentalak kezeinek állása alapján megkíséreltem azonosítani, hogy melyik szentet ábrázolhatták. Az alak kezeinek helyzete Szűz Mária megmintázására jellemző. Jobbjával görcsösen markolja bal kezét, ami keresztre feszített fia iránti fájdalmát fejezi ki.

A Nagysimonyiban előkerült megfeszített Krisztus (latin szóval corpus, amely kifejezés a bronzból megformált Jézust jelöli) ábrázolása jelenleg a szombathelyi Szily János Egyházmegyei Gyűjtemény és Látogatóközpont gyűjteményében található. A tárgy szintén egy körmeneti vagy oltárkereszt darabja. A test apróbb részleteit véséssel és poncolással (poncolás: a fém felületén apró beütésekkel ismétlődő motívumokat hoznak létre) hangsúlyozták ki, például a bajusz és a szakáll is poncolt és vésett. A keresztfán szenvedő Krisztus koronáját külön applikálták fel a fejre, a forrasztás nyoma hátulnézetben látszik. A koronán és az arcon látható poncolásnyomok alapján úgy tűnik, hogy a díszítéshez ugyanazt a ponctűt alkalmazta a mester. Emiatt valószínűleg a korona ráillesztése a fejre még a díszítés megkezdése előtt megtörtént. Kék színű ágyékkendőjét zománcozással alakították ki,

A Pápocon talált darab rekeszeiben látható zománcszínek alapján készült rekonstrukció (készítette: Tárczy Tamás)

amelynek övét türkizzöld színnel jelezték. Ahol a zománc kipergett, ott a rekesz alján több apró vésésnyom figyelhető meg.

A corpus deréknál kettétört, Lovag Zsuzsa 1994-ben készített leírása szerint középkori javítás látszik emiatt a hátoldalon. Mindez a középkorban történt sérülésről árulkodik, amelyet követően helyreállították és tovább használhatták az ötvösmunkát.

Izgalmas kérdés, hogy az Árpád-kor második felében behozott limoges-i darabok meddig szolgálhattak a templomok felszereléseként. A nagysimonyi darabon lévő javítás is jelezheti, hogy a tárgyak használata hosszabb időtartamot ölelhetett fel. Hogyan kerülhettek a limoges-i darabok a földbe? Használat közben a felerősítésük elgyengült? Rongálás, esetleg harci helyzetben történő menekítés miatt rejthették el őket? Az előbb feltett kérdések ellensúlyozására azonban egy biztosabb tény is kimondható. A bemutatott pápoci és nagysimonyi darabok kiválóan tanúsítják, hogy az Árpád-korban megindult import a nyugati országrészre is kiterjedt.

A nagysimonyi tárgy közléséhez köszönöm a szombathelyi Szily János Egyházmegyei Gyűjtemény és Látogatóközpont engedélyét.

A középkorban mezővárosi ranggal rendelkező Pápoc az első katonai felmérés térképén, 18. század vége (www.mapire.eu/hu/)

Nagysimonyi ábrázolása az első katonai felmérésen, 18. század vége (www.mapire.eu/hu/)

A nagysimonyi corpus ágyékkendője közelről (Szily János Egyházmegyei Gyűjtemény és Látogatóközpont)

A Nagysimonyiban előkerült corpus előoldala (Szily János Egyházmegyei Gyűjtemény és Látogatóközpont)

A nagysimonyi corpus fejrésze közeli felvételen (Szily János Egyházmegyei Gyűjtemény és Látogatóközpont)

„Álpéldány!”

Szabadváry Tamás

Hamis ókori pénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában

„ARISTODE” feliratos rézötvözet plakett a Nemzeti Múzeum legkorábbi gyűjteményéből (fotó: Rosta József, MNM)

Hamisítvány! E szó hallatára általában mind a múzeumok munkatársaiban, mind pedig a magángyűjtőkben hasonló érzések és gondolatok merülnek fel: bosszúság, anyagi veszteség, szakmai/gyűjtői melléfogás, nagyobb körültekintésre, valamint az ismeretek gyarapítására irányuló igény. Természetszerűleg aligha létezett, illetve létezik a gyűjtés kezdeteitől fogva olyan kollekció, melybe ne „csúszott” volna be egy-egy hamisítvány. Hiszen amióta értékkel bíró tárgyak léteznek, azóta létezik az igény azok hamisítására is. A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának antik gyűjteményében is több ilyen tárgy található, ezért mostani írásunkban az ókori érmek hamisítványainak világába teszünk egy kis izgalmas kitérőt.

Antik érmek másolatait már a reneszánsz időszakában is gyakorta nagy szenvedéllyel készítették el. Meglepő módon ezek művészi foka nem egy esetben meghaladta a mintaképek színvonalát is, így nyilvánvaló, hogy ezek nem a megtévesztést szolgálták, hanem önálló alkotói kvalitást képeztek (ezek az úgynevezett *all’antica* érmek). Persze, akadtak vérbeli hamisítványok is, melyek kiszűrése akkoriban nem volt könnyű feladat: a Lorenzo de’ Medici (1449–1492) firenzei államférfi által becsült és egyben gyűjtői vetélytársként félt Giovanni Ciampolini római régiségkereskedő állítólag bármilyen gyanús tárgyat kiszűrt, kortársai még direkt mestermunkának minősülő utánzatokkal is próbálták heccelni. Híres volt ekkortájt Giovanni da Cavino sok éven át készített *all’antica* rómaicsászár-sorozata, mely eleinte a humanista elveknek megfelelően, a Suetonius Kr. u. 2. században alkotó római történetíró munkájában szereplő tizenkét császárt mintázta, azonban az 1530-as évektől már nagyvonalúan a komplett császársorra törekedett. A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának gyűjteménye szintén tartalmaz *all’antica*kat vagy éppen már azok későbbi (18–19. századi) másolatait, jól mutatva, hogy akár a másolatok másolata is képviselhet becses értéket. A legkorábbi bekerült példányok sorában feltűnő egy rézötvözet plakett, mely ugyan nem római császárt ábrázol (és aligha reneszánsz műalkotás), hanem egy szemből megjelenített szakállas férfi mellképét, mely a francia nyelvű felirat szerint (ARISTODE = Aristote) Arisztotelész görög filozófust jeleníti meg. A tárgy Huszár Antal ajándékaként került a múzeumba.

Hamis syracusai decadrachma (eredeti: I. Dionysius alatt, Kr. e. 400–390 körül) a Delhaes István-gyűjteményből (fotó: Rosta József, MNM)

Érdemes tisztázni, hogy a hamisítvány fogalma általánosságban azt az esetet fedi le, amikor az adott személyek szándékolt nyereségvágyból, a megtévesztés céljára készítik el egy érme/érem utánzatát. A mai hivatalos elveknek megfelelően tehát lehet (múzeumi) másolatokat,

Numa Pompilius és Ancus Martius ólom fantáziapénz (fotó: Rosta József, MNM)

replikákat készíteni, azonban ezeken gondosan fel kell tüntetni valamilyen jelzettel (például UV-vel, azaz utánveret-beütéssel), hogy nem eredeti darabokról van szó. Tehát, szigorúan véve minden olyan érem alkalmas a laikusok megtévesztésére, amin nincsen jelzet. Az Éremtár gyűjteményében található ilyen példányok zöme meglehetősen régen került a múzeumba, tehát eredetük pontosan nem meghatározható, ellenben bepillantást engednek a régi hamisítási módszerekbe.

Például számos öntött példánnyal is találkozhatunk, melyek jellegzetes felülete vagy épp pereme igazság szerint látványosan hamis színezetet kölcsönöz ezeknek a tárgyaknak, amit tovább erősít az a tény, hogy az antikvitás döntő részében nem öntött, hanem vert pénzeket használtak. Nota bene: a gyengébb felkészültségű hamisítók napjainkban is kísérleteznek nagyobb méretű érmek öntésével. A másik általános hiba az érmek anyaga és címlete közötti kapcsolat figyelmen kívül hagyása, tehát egy eredetileg ezüst görög tetradrachma aligha készülhetett rézötvözetből, míg egy római kori ezüst denarius korábban nem ismert aureusként (az aureus római aranypénz volt, 25 denarius értékben) való feltűnése több mint gyanús.

Azonban akadnak olyan példák is, amikor a készítőknek megérte a maximális nemesfémtartalom használata: Delhaes István festő 1901-ben megszerzett gazdag gyűjteményének egyik syracusai (ma: Szicília, Olaszország) ezüstérme meglehetősen jól sikerült hamisítványnak mondható. A 43 gramm tömegű darab 97,55%-os ezüsttartalommal rendelkezik, ellenben régi-

Hamis I. Constantinus ólomötvözet medalion (fotó: Rosta József, MNM)

Lorenzo de' Medici korabeli portréja

ségkereskedelmi értéke a maga korában is az ezüsttartalom sokszorosát érte. Az Éremtár anyagában persze rengeteg „extrém ritka" érme hamisítványát találjuk meg, melyek közül például egy csoport a Kr. u. 68–69-es római polgárháború kérészéletű uralkodóinak (Galba, Otho, Vitellius) veretei közül került ki.

Természetesen nem minden kétes eredetiségű érme/érem készült puszta nyereségvágyból. A különböző korszakok történelmi, irodalmi-mitológiai érdeklődése számos olyan példány készítését vonta maga után, melyek nem rendelkeznek konkrét előképpel, szakszóval élve: fantáziapénzek. Érdekesség, hogy a múzeumba bekerült első darabok egyikét éppen a Kaposváron aljegyzői hivatalt viselő tudós-etnográfus, Xántus János (1825–1894) szolgáltatta be 1847-ben: ez egy állítólagosan a Hannibalt legyőző Scipio Africanust megjelenítő érem, melyet a ciliciai Tarsusban (ma Kis-Ázsia délkeleti része) vertek. Az „eklektikus" párosítás érdekes, ugyanis Scipio korában a Római Birodalom még távolról sem terjedt ki ilyen keleti vidékekre.

A fantáziapénzekre egy további szép példa egy ólomból készült példány, melyen a római történelem mitológiai homályba vesző alakjait örökítették meg: a békés uralkodásáról híres Numa Pompilius királyt és unokáját, Ancus Martiust, aki egyben Róma utolsó latin vezetője volt.

Izgalmas hamisítási történetre mutatott rá egy újonnan visszaazonosított érem. 1902 nyarán az Éremtárnak egy ritka, I. Constantinus (ur.: 306–337) idejéből származó rézötvözet(nek tűnő) medaliont kínáltak fel megvételre, melyet az eladó állítása szerint Csengeren (ma: Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye) találtak Diocletianus (ur.: 284–305) és Maximianus Herculius (ur.: 286–305, 306–308, 310) pénzeivel. Az intézmény megvásárolta az akkor talán még párhuzam nélküli darabot, ellenben egy héttel később kísértetiesen egyező példánnyal állítottak be a múzeumba. A szakemberek kénytelenek voltak beismerni akkor a fiaskót, majd a példányt az 1960-as években újraleltározták. A korábbi leltári bejegyzések nyomán, 2021-ben sikerült újonnan fellelni érmünket, mely a kutatás mai állása szerint már korántsem bizonyulna megyegyőző utánzatnak.

Giovanni da Cavino

A sötétszürke tónusú, feltűnően könnyű érmen roncsolásmentes úgynevezett röntgen-fluoreszencia-spektroszkópia (XRF) vizsgálatot végeztünk, ami rávilágított a tárgy ólomötvözet voltára, igen magas (18%-os) antimontartalommal. Az antimon mennyisége, az ipari forradalom utáni standard fémösszetétel tükrében, megoldást nyújthat a készítésével kapcsolatos rejtélyre. Lehetséges-

Delhaes István

nek tűnik ugyanis, hogy a 19–20. század fordulójára már teljesen rögzült nyomdaipari fémhasználatban kell keresni az alapanyagot, mely leginkább a hazánkban is elterjedt tömöntödei fém (betűfém) irányába mutat.

Tehát így kézenfekvőnek tűnik, hogy a múlt századfordulós hamisítók nem sokat törődtek az antik érmek fémösszetételével, sokkal inkább a rendelkezésre álló és olcsó (hulladék)anyagot használták fel. Az esetben talán igen feltűnő vonásként a készítők éremtani felkészültségét dicsérhetjük, mivel a medalion előképéből a múlt századfordulón valójában csak egyetlen példány volt ismert.

A nyomdászatban használt betűfémeknek több variánsa ismert, a standard (type metal) fémösszetétel: ólom (67%), antimon (28%) és ón (5%). Az antimon magasabb tartalma a fémötvözetek olvadáspontját csökkenti, míg azokat általánosan erősíti, ellenállóbbá teszi, így a nyomdaiparban igen fontos szereppel bír.

Budapesti tömöntöde

1

2

3

4

Archeobotanika Szerbiában

A várakozás és a kíváncsiság között

ALEKSANDAR MEDOVIĆ

1 A 170 cm magasságot is elérő zanduri búza (fotó: Alexander Medović)

2 A bizánci zab vagy más néven vörös zab (fotó: Alexander Medović)

3 Mezei szulák (fotó: Alexander Medović)

4 Szulák keserűfű (fotó: Alexander Medović)

Az archeobotanika a régészethez képest viszonylag fiatal tudománynak számít. Az archeobotanikusok a régészeti lelőhelyekről származó földmintákban fellelhető makroszkopikus méretű növényi maradványok segítségével az egykor begyűjtött, illetve megtermelt növények szerepét kutatják. Többek között azt is vizsgálják, hogy egy-egy növényt mikor kezdtek el használni, mikor vált általánosan elterjedtté, s milyen módon nemesítették idővel ezeket a nagyobb terméshozam vagy egyéb célok érdekében. Az archeobotanikai kutatás évezredeket ível át és sok szállal kapcsolódik különböző emberi tevékenységekhez (mezőgazdaság, kereskedelem, életmód, őrlés, ételkészítés stb.), így e fiatal tudományág az 1980-as évek óta nélkülözhetetlen részévé vált a régészeti kutatásoknak is.

Az első újkőkori földművelő közösségek (Kr. e. 6300–5500) gabonafélék, olajos magvak és hüvelyesek termesztésével kezdtek el foglalkozni a Vajdaság, illetve egész Szerbia területén. Ez a hármas felosztás a mai napig megmaradt, igaz, a termesztett növényfajok sokkal változatosabbak ma már. Az úgynevezett „nyolc elsődleges növény” [lásd a keretes írást – a szerk.] domináns volt az újkőkor időszakában. Ezeket körülbelül 10.000 évvel ezelőtt az első állatfajokkal együtt háziasí-

tották a Közel-Kelet „termékeny félholdként” ismert régiójában [a Tigris és az Eufrátesz vidéke, a mai Szíria és Palesztina területe, a Jordán folyó medencéje, a Földközi-tenger partvidéke és a Nílus árterülete – a szerk.].

A „nyolc elsődleges növény”: alakor *(Triticum monococcum)*, tönkebúza *(Triticum dicoccum)*, árpa *(Hordeum vulgare)*, lencse *(Lens culinaris)*, borsó *(Pisum sativum)*, csicseriborsó *(Cicer arietinum)*, bükköny *(Vicia ervilia)*, házi len *(Linum usitatissimum)*.

A késő neolitikumban, mintegy 7000 évvel ezelőtt Észak-Szerbiában, Dél-Magyarországon és Kelet-Romániában az egyszemű búza mellett újfajta gabonaféléket is elkezdtek termeszteni. Valószínűleg az úgynevezett zanduri búza *(Triticum timopheevii)* is ekkor jelenhetett meg, ami robusztus jellege miatt kiváló nyersanyagként is megállta a helyét kosarak és más használati tárgyak készítése során, ezáltal az újkőkori lakosság ráébredhetett arra is, hogy milyen sokféleképpen lehet e növényeket felhasználni.

Az egyes fűfajtákban rejlő további lehetőségeket azonban nem vették észre azonnal, és némelyikük évezredekig csupán gyomként növekedhetett a haszonnövények számára fenntartott területeken. Például a Vajdaságban mostanság termesztett zab sem ugyanaz, mint ami néhol még a szabadban ma is megtalálható. Ez ugyanis a bizánci vagy más néven vörös zab *(Avena byzantina)*, amelyet a kelták hoztak be görögországi hadjáratukat követően, amikor végül a Duna és a Száva között letelepedtek.

Az első parcellákon az elvetett növények mellett egypár másik növény is helyet talált magának. Egyes fajták idővel hűséges társaikká váltak az elvetett növényeknek a termelés és a feldolgozás során is. A Vajdaságban a termésre gyakorolt káros hatások egyik legszembetűnőbb példája a 4. századi római kori barbár mezőkön volt megtalálható. A tönkölybúza *(Triticum spelta)* termesztésére szolgáló területet ugyanis ebben az időszakban két gyomnövény foglalta el, a mezei szulák *(Convolvulus arvensis)*, illetve a szulák keserűfű *(Bilderdykia convolvulus)*. Jellegzetes növekedésükkel beburkolták a búza termését, így a földhöz lapítva azt megnehezítették a betakarítást.

5

6

7

8

5 Mezei gyöngyköles (fotó: Alexander Medović)

6 Zsizsikimágó, -báb és -lárva (balról jobbra) maradványa (fotó: Alexander Medović)

7 Egy ókori görög kantharosz típusú (magasfülű) edény (fotó: Alexander Medović)

8 Agyagtapasztásos gabonakosár körülötte temérdek elszenesedett maggal (fotó: Alexander Medović)

A növényi eredetű élelmiszerek tárolása egyébként mindig számtalan kártevőt vonz magához. Nem volt ez másként a történelmi időkben sem. A Leskovac melletti késő bronzkori településről származó megégett minták például arról vallanak, hogy az úgynevezett borsózsizsik *(Sitophylus granarius)* az egykor begyűjtött borsótermés legalább kétötöd részét tönkretette.

A kései borsószüret feltételezése és a borsózsizsik fejlődési szakaszai alapján megállapítható, hogy a lelőhelyen valamikor az adott év júliusának második felében, de legkésőbb augusztus első napjaiban egy tűzeset történhetett, amely elpusztította a borsóállományt (és persze a zsizsikeket is). Hasonló eset ismert egy dél-szerbiai hellenisztikus városból (vélhetően Damasztion lehetett a város neve, ami a mai Bujanovac közelében található), ahol a zsizsik minden fejlődési szakaszát (lárva, báb, imágó) megtalálták. A hellén városlakók ugyanakkor jól ismerhették a különféle aromás növények, így a kömény *(Carum carvi)* és a koriander *(Coriandrum sativum)* tulajdonságait, s ezeket szándékosan használhatták a gabonafélék kártevői elleni védelem során, habár a leletekből úgy tűnik, nem jártak túl sok sikerrel. Hogy milyen hatása lehetett az őskori településeken egy kontrollálhatatlan tűznek, arra jó példa egy, a Bosut folyó partján elhelyezkedő kora vaskori település. A tűz hatására a föld alatti harang alakú gabonatároló vermekben hatalmas energia szabadult fel, mely robbanásszerűen repítette levegőbe a bennük tárolt termést. Ennek nyoma ma is látható az egész települést beborító, háromujjnyi vastag, elszenesedett szemcseréteg formájában.

A z archeobotanika fejlődését jelzi egy késő bronzkori elszenesedett borsószem ősi DNS-ének kutatása is. Az elemzéssel megállapították, hogy a vadon élő borsó *(Pisum elatus)* és a ma termesztett változata *(Pisum sativum)* közé eső fajról van szó.

Egyes gyomnövények apró magvainak őskori lelőhelyeken előforduló tömeges leletei, például a fehér libatop és a libaparéj *(Chenopodium)* az őskori lakosok gyűjtőtevékenységére utalnak. Ezek tiszta állományok, más fajok keveredése nélkül. Ezek az eredmények arra engednek következtetni, hogy a neolitikumban és a bronzkorban – még a jól termő években is, amikor is elegendő élelemet feltételezhetünk – vadon termő ehető növényeket is szívesen bevontak az étrendbe. Mindenképpen meg kell említeni a bronzkori lelőhelyeken talált tölgy makkokat *(Quercus)* is, amelyek mindig jelentős szerepet játszottak az emberi táplálkozásban.

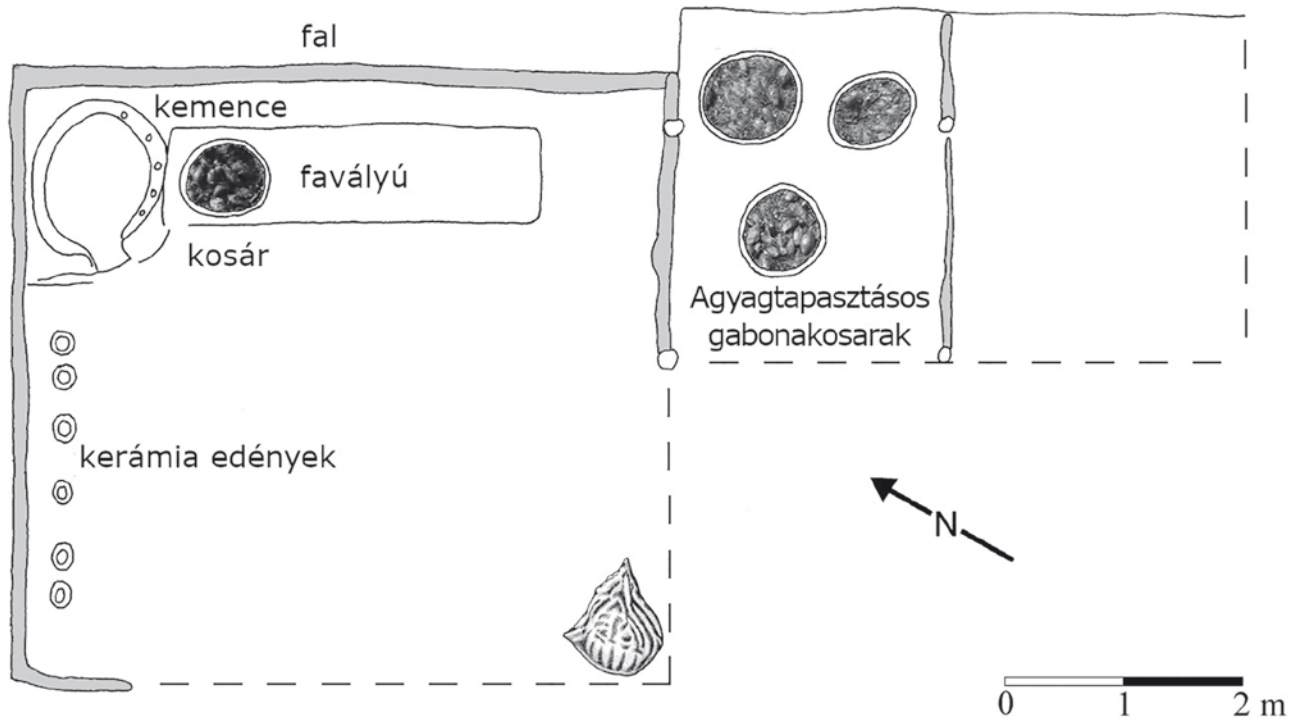

9 Az első sörfőzde a Kiskér közeli kelta oppidumban

Sört és alkoholmentes italokat már a neolitikumban is készítettek, amit többnyire a gabonaszemek csíráztatása előzött meg (ilyen például a kvasz [elenyésző alkoholt tartalmazó, erjesztett gabonából készülő ital – a szerk.], amely közismert Kelet-Európában). Az őskorban többféle gabonát is használtak sörkészítésre, például a Mozsor melletti földvár bronz- és vaskori településén tönkebúzából és árpából is erjesztettek sört. A Kiskér falu melletti kelta oppidumból ismerjük jelenleg az első sörfőzdét, ahol a sörfőzés folyamatának minden szükséges felszerelését megtalálták.

Az ásatások során előkerült kerámiaedényeken gyakran fordulnak elő olyan növényi lenyomatok, amelyek fejtörést okoznak az archeobotanikusoknak is, ugyanis egy-egy levéllenyomat azonosítása meglehetősen bonyolult feladat. A levélformák gyakorta még ugyanazon a növényen sem azonosak, a növényfaj megállapításhoz tehát legalább még egy további jellemző ismerete szükséges.

Az archeobotanikai kutatások a mezőgazdasági művelésnek a természetes környezetre gyakorolt negatív hatását is képesek megragadni. A fa mint nyersanyag természeti erőforrásként való felhasználása a szántók és legelők folyamatos terjeszkedéséhez vezetett. A nagy folyók mentén (Duna, Száva és Tisza), ahol az őskori kultúrák képviselői építették településeiket, ma már nem találkozunk több száz éves keményfás (tölgy, kőris, szil) ártéri erdőkkel. Mára az erdei növényzet a Vajdaság területének mindössze 7%-án figyelhető csupán meg.

A modern multidiszciplináris régészeti megközelítések ma már magukban foglalják a kutatott terület természettudományos vizsgálatát is, s csupán ezen adatsorok teljességével szabad egy ősrégészeti narratívát megalkotni. A növénygazdaság tehát mindig is jelentős szerepet játszott az emberiség történetében, az archeobotanika pedig egy olyan kutatási eszköztárral rendelkezik, amellyel valóban feltárhatjuk az ember környezettel való interakcióinak titkait.

Egy különleges botanikai lelet az újvidéki pétervári vár rézkori időszakából származó agyagedényben előkerült több száz mezei gyöngyköles mag *(Lithospermum arvense)*. Mivel gyomnövényről van szó, nem feltételezhető, hogy vetőmagként használták volna ezeket, sokkal inkább a mezei gyöngyköles gyökeréből kinyerhető vörös festékanyag miatt termeszthették. Történelmi forrásokból tudjuk, hogy a növényből valamikor szájrúzst készítettek. Az is lehetséges, hogy a rézkori település lakói a növényt a férfiasság elixírjeként használták, ahogy az a bolgár népi gyógyászatban is előfordul.

10

11

12

10 Borsózsizsikkel fertőzött termés (fotó: Alexander Medović)

11 A borsózsizsik két lárvája ma termesztett borsómaradványokban (fotó: Alexander Medović)

12 Kerámiatöredék egy teljesen ép levéllenyomattal (fotó: Alexander Medović)

A SÁROSPATAKI HABÁNOK

Jablonkai Dávid

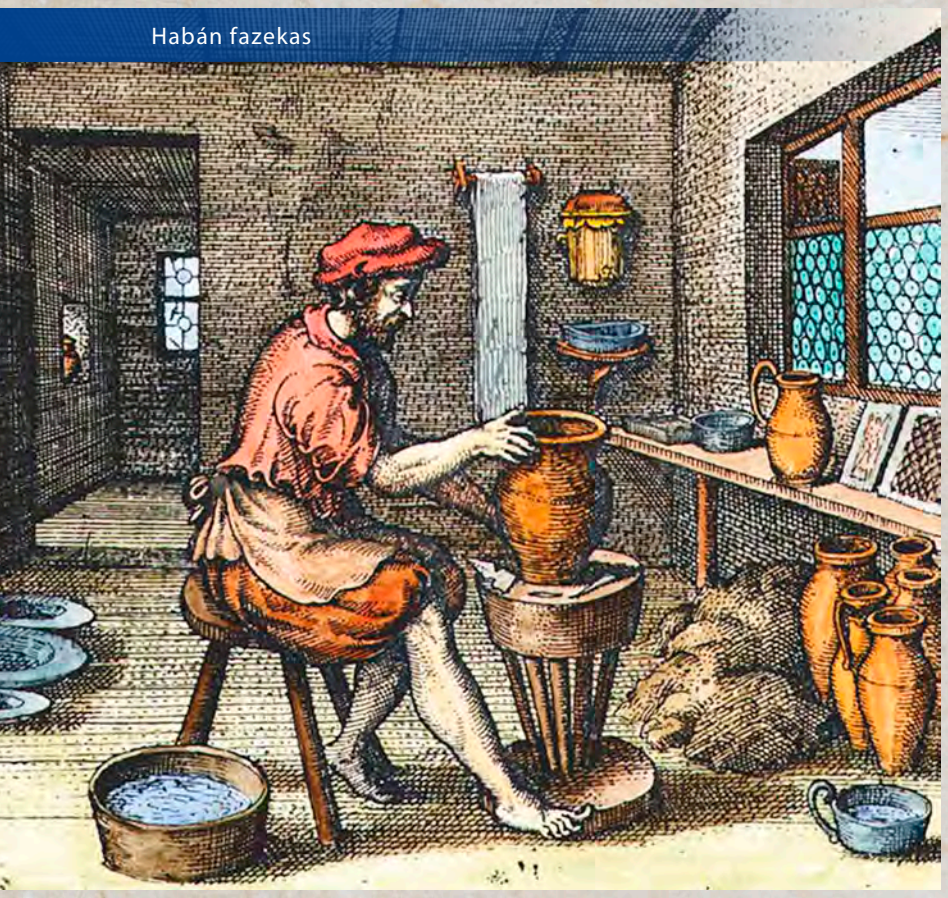

Habán fazekas

Hutterita család

A 15–16. század folyamán egyre erősödő főbb protestáns vallási irányzatok mellett megjelentek a reformáció egy eltérő ágának számító anabaptista közösségek is. Az anabaptizmus mint vallási mozgalom vélhetően Zürichben alakulhatott meg, Ulrich Zwingli (1484–1531) svájci reformátor tevékenységének ellenhatásaként. [Az anabaptizmus a reformáció egyik népi irányzata, hívei úgy vélik, hogy csak felnőtt fejjel lehet dönteni a kereszténység felvétele mellett, így ragaszkodtak a felnőttek újrakeresztteléséhez. A kifejezés a görög *ana* 'újra' és *baptiszmosz* 'keresztelés' szavakból áll össze. – a szerk.] A közösség kezdetben lazább szervezeti formában, kis létszámban működött, hittételei tehát zárt közösségekben terjedtek el elsősorban

Habán fazekas korabeli ábrázolása

Jakob Hutter portréja

Ringer István könyvének borítója

I. Rákóczi György

Svájcban, valamint a Rajna-vidéken, illetve Hollandiában. Azonban az anabaptisták ellen egyre erősödő fellépéseknek köszönhetően hamar megindult e közösségek kivándorlása elsősorban Itália felé, majd Ausztriába, Morvaországba, végül Magyarországra.

Az anabaptisták egyik jelentős csoportját alkották a hutteriták, azaz magyar nevükön a habánok is, akik az 1530-as években tűntek fel először Morvaországban. E közösség a nevét a tiroli származású Jakob Hutter (1500–1536) anabaptista vezetőről kapta, akinek mozgalmához számos iparos, mesterember, de jó néhány értelmiségi is csatlakozott. Jakob Hutter elfogását, majd kivégzését követően, valamint az egyre szigorodó morvaországi és ausztriai vallási rendeleteknek köszönhetően a 16–17. században több hullámban egyre több zárt csoport költözött át a Morva túloldalára, így Magyarországra is. Sárospatakon már az 1630-as években megjelentek olyan hutterita, azaz habán mesterek, akik a külső várban zajló építkezéseken dolgoztak. Végül I. Rákóczi György (1593–1648) kezdeményezésére ezen újkeresztény csoportok letelepítéséről 1643-ban megkezdődtek a tárgyalások. Sárospatakon a habán közösség végül a Felső-Hóstáton, a Héce nevű városrészen rendezkedett be. A városrész az 1650-es évekre már több mint 200 lakossal rendelkezett. Az itt élő hutterita mesterek igen hamar szélesebb körben is nagy tiszteletet vívtak ki. Fazekastermékeik pedig igen közkedveltté váltak a városban és tágabb környezetében. Habár a sárospataki habán telepesekre az utóbbi évtizedekben mind történeti, mind művelődéstörténeti szempontból többen is kitértek a hazai kutatók közül, anyagi kultúrájuk és régészeti emlékeik sokáig fehér foltnak számítottak. Ezen igyekszik most változtatni Ringer István, a Petőfi Irodalmi Múzeum Kazinczy Ferenc Múzeumának igazgatója, aki évtizedek óta kutatja a habánok anyagi kultúráját, és nemrégiben adta közre *A sárospataki habánok régészeti emlékei* című munkáját. A műből – a bemutatott vadonatúj régészeti eredmények mellett – átfogó képet kaphatunk a habán telepesek történetéről, helyi és nemzetközi kutatottságáról, valamint megismerhetjük a sárospataki habán fazekasmesterek tevékenységét, termékeik főbb jellemvonásait. A könyvet örömmel ajánlom nem csupán a szakmának, hanem mind a hazai, mind pedig a külföldi szélesebb olvasóközönségnek is, akik érdeklődnek a kora újkori művelődéstörténet ezen kicsi, ám annál izgalmasabb szelete iránt!

Habán kerámiatál

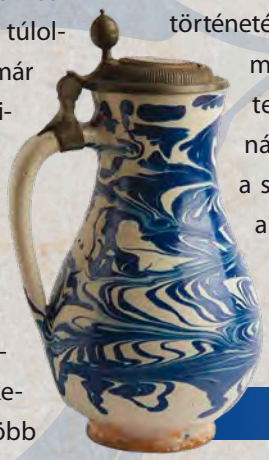

Habán fedeles korsó

Határtalan Régészet - Archeológiai magazin

Rövid hírek a világból

Bácsmegi Gábor

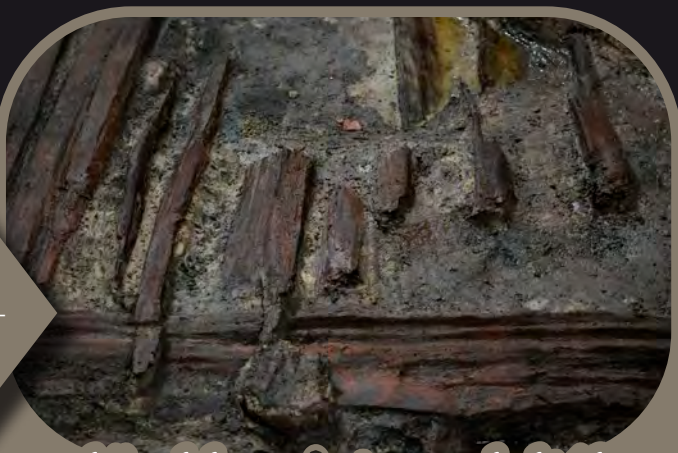

Idősebb, mint gondolták

A gdański városháza pincéje alatt már a 70-es években is végeztek ásatást a régészek. Akkor rábukkantak egy 13. századi épület maradványaira és egy faszerkezetre, melyet egy 10. századi sánc részének gondoltak. A kutatás azonban az utóbbi korhatározását vitatta. 2022-ben újranyitották az ásatási szelvényeket, hogy mintát vegyenek a famaradványokból. A radiokarbon keltezés szerint 911 és 951 között, míg a dendrokronológiai (a fák évgyűrűire alapozó) vizsgálat eredménye alapján 930-ban vágták ki a fákat. Így kiderült, hogy Gdańsk városát legalább 60 évvel korábban alapították, mint azt eddig feltételezték.

Ép ókori tekercs Egyiptomból

A szakkarai piramis közelében egy, a késői korra (Kr. e. 712–332) keltezhető sírt tártak fel a régészek. Az elhunyt mellett egy ép papirusztekercset is találtak. A mintegy 16 méter hosszú tekercsen a *Holtak Könyvé*ből is megtalálhatóak részletek. Maga a *Holtak Könyve* többek között olyan szövegeket tartalmaz, melyek az ókori egyiptomiak hite szerint segítenek a holtaknak eligazodni az alvilágban. Azt egyelőre még nem tudják, hogy kinek a sírjában találták meg a tekercset, azonban a szövegek arab fordítása már elkészült. A lelet jelentőségét növeli, hogy 100 éve nem találtak teljesen ép papirusztekercset a környéken.

Nő a fedélzeten

II. Gusztáv Adolf svéd király (ur. 1611–1632) építtette a *Vasa* nevű hadihajót, mely 1628-ban, rögtön az első útján el is süllyedt. A hullámsírban végül 50 tengerész lelte halálát, de míg az ágyúkból rövid időn belül 50 darabot a felszínre emeltek, maga a hajó a Stockholmi-öböl fenekén pihent egészen 1961-ig, amikor is különleges technológia alkalmazásával a meglehetős épségben maradt hajó maradványait egészben kiemelték (s hosszas konzerválási eljárásokat követően a Vasa Múzeumban kiállították, ahol manapság is megtekinthető). A hajóban talált egyik csontvázról a medencecsontok alapján eddig is feltételezték, hogy egy nőé lehetett. A csontokon nemrégiben elvégzett DNS-vizsgálatok végül egyértelművé tették ezt a korábbi feltételezést. Igazolást nyert tehát, hogy süllyedése pillanatában nők is tartózkodtak a hajón.

JÁTÉK

Az agyaghadsereg kiállított szobrainak feliratai összekeveredtek. Találd meg a cédulák helyét, melyik szobor milyen foglalkozást képvisel!

CIVIL HIVATALNOK

ZENÉSZ

PÁNCÉLOS GYALOGOS

TÁBORNOK

ÍJÁSZ

HARCISZEKÉR-HAJTÓ

A megfejtést beküldők között három nyereményt sorsolunk ki. A megfejtést 2023. 08. 15-ig a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címre vagy postai úton a Móra Ferenc Múzeum címére (6720 Szeged, Roosevelt tér 1-3.) kérjük elküldeni.

Előző játékunk nyertesei: Dr. Gulyás Margit, Kurali Zoltán, Somogyiné Nagy Aliz
Gratulálunk!

Zay Orsolya

Kibbeh

A keleti-mediterrán világ „fasírtja”

Az étel elkészítése és tálalása a történelem folyamán mindenkor és mindenhol fontos kérdés volt. Az étel elkészítésével és felszolgálásával akár kifejezhetjük a társadalmi jogállásunkat, az istenek iránti odaadásunkat, vagy épp a másik iránti szándékunkat is. Mindez máig fontos eleme az emberi társas viselkedésnek, legyen szó egy közös családi ebédről, céges vacsoráról vagy az első randin elfogyasztott hamburgerről. Az étel közös elfogyasztása erősíti a társas kapcsolatainkat, ami az ókori forrásokban is gyakorta hangsúlyt kap.

Vajon milyen ételeket ettek az asszírok? Milyen alapanyagok álltak rendelkezésükre, s hogyan fogyasztották el őket? El tudjuk ezeket ma is készíteni?

Az ókori Közel-Keleten a ma is kedvelt ételek alapanyagait sok ezer éve használják már az ott élők. Természetesen több újdonság is általánossá vált az évszázadok alatt a termékeny félhold és a Földközi-tenger keleti partvidékén – amire jó példa lehet a paradicsom –, ennek ellenére gyakorta találkozhatunk ma is e tájon olyan ősi ételekkel, melyekre már a sumér vagy az asszír források is utalnak. Az alábbi étel is jól ismert ókori asszír forrásokból, de a modern közel-keleti családok is gyakorta főzik. A szírek például *kibbeh* vagy *kubba* néven is ismerik. Az alapja egy fűszeres darált hús, melyet hagymával és gabonával gyúrnak össze. Nemzeti eledelnek számít Libanonban és Szíriában, de különféle változatait ismerik Cipruson, Egyiptomban, Izraelben, Irakban, Iránban, Örményországban és Törökországban is, tehát egy igazi nemzetközi étellel van dolgunk.

A ma ismert neve az arab nyelv kabbaba (بَبَّاكْ) szavából ered, melynek jelentése körülbelül annyit tesz, mint „golyóvá formálni”. Ezzel az egyik népszerű elkészítési módjára is utalnak. Az étel alapjául szolgáló hús persze sokféle lehet a 21. században, de alapvetően a bárány és a marhahús a legkedveltebb alapanyag. Egyébként a birka háziasítása is az ókori Mezopotámia területére tehető,

valamikor a Kr. e. 11.000–9000 közötti időszakban, elsősorban a húsáért, majd Kr. e. 6000 körül már kifejezetten a gyapjáért kezdték el kiválogatni a legértékesebb példányokat. A birkanyájak a gazdagság kifejezői voltak az ókori Közel-Keleten, de gyakran az áldozati állatok között is megtaláljuk a birkát, mint az egyik legértékesebb, Istennek tett felajánlást. A *kibbeh* másik hozzávalója a gabonaféle, ami többnyire a szintén jól ismert és hazánkban is egyre elterjedtebb bulgur. A meghántolt búzaszemeket párolják, majd a szárítás után durván megőrlik, vagy nevezzük inkább „megtörésnek" a folyamatot. A bulgur többféle méretben kapható: a nagyobb szeműt köretként fogyasztják, a kisebbet pedig főtt ételek alapanyagaként, fasírtként adják az ételhez. Ez utóbbira lesz nekünk is szükségünk. Ezt az alapanyagot is megtaláljuk a történeti időkben: a Bibliában is utalnak az elkészítési módszerére, *arisah* néven, és arról is említést tesznek, hogy a babilóniak és a hettiták is fogyasztották.

A *kibbeh* nagyon hasonlóan készül a mi fasírtunkhoz: de persze ahány ház, annyi szokás. Eszik fűszerekkel összegyúrva nyersen, gömbbé formázva és párolva, avagy jól átsütve, illetve lapos formában húslében főzve. Fogyasztani kövön sült kenyérrel (például pitával), sűrű joghurttal, humusszal vagy joghurtban összekevert uborkával *(khyar bi laban)* is lehet. A mi alábbi receptünk hosszadalmasnak tűnik, de kezdők számára az egyik legegyszerűbb étel lehet.

Hozzávalók (6 főre):

- 0,5 kg bulgur
- 1 kg birkahús (vagy 0,5 kg sovány marha és 0,5 kg birkahús vegyesen)
- 3 fej vöröshagyma (ebből kettőt apróra kell vágni, egyet nagyobb darabokra)
- só, bors (ha lehet, frissen őrölve)
- 2 evőkanál olívaolaj
- 100 g fenyőmag
- őrölt szegfűbors, kömény
- 1 db citrom

Recept

A bulgurt áztassuk be 3 csésze hideg vízbe. 30 perc után szűrjük át egy géz anyagon és csavarjuk ki a maradék nedvességet a masszából. Közben a darált hús felét keverjük össze a nagyobbra kockázott hagymával és a bulgurral, a sóval, valamint a borssal és alaposan dolgozzuk össze. Ezt a keveréket egy mixerben érdemes átdolgozni, míg egészen tésztaszerű, sűrű masszát nem kapunk. A finomra vágott vagy akár reszelt hagymát az olívaolajon üvegesre pároljuk. Hozzáadjuk a serpenyőben a fenyőmagot és a darált hús másik felét a sóval, borssal és az őrölt köménynyel, valamint a szegfűborssal. Pirítsuk meg a serpenyőben lévő húsos masszát, majd hűtsük ki. Vegyük magunk elé a serpenyőben megpirított húst és a jól összekevert nyers húsos masszát. A nyers masszából kisebb tyúktojás méretűt vegyünk ki, görgessük a tenyerünkben, majd a hüvelykujjunk segítségével formázzunk a közepébe egy lyukat. Ebbe tegyünk diónyit a megsült húsból. Formázzuk gömbbé a golyónkat a tenyerünk segítségével. A 2 kg húsból kb. 25 darab *kibbeh* golyót tudunk formázni. A golyóbisokat forró olajban süssük ki, egy mélyebb serpenyőben, kb. 5 percig, amíg pirosak nem lesznek. Lepénykenyérrel és joghurttal tálalva baráti összejövetelek kedvelt fogása lehet!

Előfizetve a magazin 1490 Ft helyett csak **1250 Ft-ba** kerül, ami évente mindössze 5.000 Ft!
Az éves előfizetés négy lapszámra vonatkozik, a befizetés banki átutalással lehetséges.
A 2023. augusztus 12-ig beérkező megrendelések esetén az előfizetés
a 2023. szeptemberi lapszámmal fog indulni.

Megrendeléskor, kérjük, tüntesse fel a nevét és a címét a közlemény rovatban vagy küldje el a lenti e-mail-címre!
(Cím hiányában nem áll módunkban elküldeni az újságot.)

Számlatulajdonos neve: Móra Ferenc Múzeum. Számlaszám: 12067008-01374152- 00100004
A közlemény rovatban, kérjük, tüntesse fel: Határtalan Régészet, valamint nevét és címét.

Címünk: 6720 Szeged, Roosevelt tér 1–3.
E-mail: hatartalanreg@gmail.com
Telefonszám: +36-62-549-040

Újra elérhető
a **HUNOK ARANYA**
a dimag.hu
felületein !

MOST MÁR AKÁR ELEKTRONIKUS FORMÁBAN IS OLVASHATJA A *HATÁRTALAN RÉGÉSZET*ET!

Keresse a lap régi/új számait
a **DIMAG.HU** felületein!

Fizessen elő a digitális változatra
vagy akár olvassa újra a régi számokat!

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK: PUSZTÁK URAI: A NOMÁDOK

Az eurázsiai steppe régiója, mely kelet felől Mandzsúriától egészen a magyar Alföldig terjed, az elmúlt több mint 3000 év óta a különböző nomád csoportok, illetve nomád birodalmak számára biztosította az alapvető létfeltételeket. A térség földrajzi, éghajlati, vízrajzi viszonyai teremtették meg annak a gazdasági, társadalmi, kulturális stb. rendszernek az alapjait, amit összefoglalóan nomadizmusnak nevezünk. A nomádok anyagi kultúrája (így fegyvereik, lószerszámaik, viseletük stb.) számos egyedi vonással rendelkezik, ugyanakkor gyakorta mutatja a környező letelepült civilizációk (így a kínai, az indiai, a perzsa vagy épp a görög–római kultúra) erőteljes hatásait is. Ez nem is meglepő, hiszen a nomádok gyakorta kerültek interakcióba ezekkel. Ezek az interakciók lehettek békések (pl. kereskedelem, diplomácia) avagy kevésbé békések is (pl. betörések, háborúk). Magazinunk őszi száma a nomádok sok évezredes különleges régészeti leletegyütteseinek nyomába ered a legkorábbi nomádoktól egészen a késő középkor nomád csoportjaiig.

Rendelje meg eddig megjelent lapszámainkat:

Érdeklődjön a hatartalanreg@gmail.com e-mail-címen.

Agyagkatonák

AZ ELSŐ KÍNAI CSÁSZÁR HALHATATLAN ŐREI

兵馬俑

A kiállítás megtekinthető
a Móra Ferenc Múzeumban
2023. december 31-ig
naponta 10-18 óráig.

Szeged, Roosevelt tér 1-3 | moramuzeum.hu | mora ferenc muzeum | moramuzeum

MORAMUZEUM.HU

MORAMUZEUM

A magazin támogatója

Petőfi Kulturális Ügynökség

nka Nemzeti Kulturális Alap

9 772416 307004 23002